

ŽIVOT VAN ZADATIH NORMI
Transrodnost u Bosni i Hercegovini

**ŽIVOT VAN ZADATIH NORMI:
TRANSRODNOST U BOSNI I HERCEGOVINI**

Damir Banović, Jasmina Čaušević, Slobodanka Dekić, Ryan Finn

Sarajevo, 2015.

Edicija „Ljudska prava“ Sarajevskog otvorenog centra
Ediciju uređuje Emina Bošnjak
Knjiga 43.

Naslov: ŽIVOT VAN ZADATIH NORMI:
TRANSRODNOŠĆ U BOSNI I HERCEGOVINI
Autori_ ce: Damir Banović, Jasmina Čaušević,
Slobodanka Dekić, Ryan Finn
Priredila: Naida Kučukalić
Lektura: Sandra Zlotrg
Prelom_naslovnica: Lejla Huremović
Izdavač: Sarajevski otvoreni centar, www.soc.ba
Za izdavača: Saša Gavrić

©Sarajevski otvoreni centar/autori_ ce

Nekomercijalno umnožavanje, fotokopiranje ili bilo koji drugi oblik reprodukcije cijele publikacije ili njenih dijelova poželjno je, uz prethodno pismeno informisanje izdavača na mail: office@soc.ba.

USAID
FROM THE AMERICAN PEOPLE

Astraea

Ova publikacija je realizovana zahvaljujući velikodušnoj podršci američkog naroda putem Američke agencije za međunarodni razvoj - USAID. Svi stavovi, mišljenja i sadržaj u ovoj publikaciji su odgovornost autora i nužno ne odražavaju stavove USAID-a ili Vlade Sjedinjenih Američkih Država.

**ŽIVOT VAN ZADATIH NORMI:
TRANSRODNOST
U BOSNI I HERCEGOVINI**

Damir Banović, Jasmina Čaušević,
Slobodanka Dekić, Ryan Finn

Sarajevo, 2015.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

305-055.3(497.6)
342.726-055.3(497.6)

ŽIVOT van zadatih normi: transrodnost u Bosni i
Hercegovini / Damir Banović ... [et al.]. -
Sarajevo : Sarajevski otvoreni centar, 2015. - 71
str. : graf. prikazi ; 21 cm. - (Edicija Ljudska
prava ; knj. 43)

Biografije autora i autorica: str. 69. -
Bibliografija i bilješke uz tekst.

ISBN 978-9958-536-37-3
1. Banović, Damir
COBISS.BH-ID 22425094

SADRŽAJ

PREDGOVOR	7
Naida Kučukalić, Emina Bošnjak	
1. OSVRT NA TRANSRODNOST	9
Slobodanka Dekić	
1.1 Razumijevanje osnovnih pojmova	9
1.2 Spol i rod kroz prostor i vrijeme	12
1.3 Transrodnost kao političko pitanje – ransrodni aktivizam	14
1.4 Medikalizacija transrodnosti	18
2. ANALIZA REZULTATA ISTRAŽIVANJA O PROBLEMIMA S KOJIMA SE SUSREĆU TRANSRODNE I TRANSEKSUALNE OSOBE U BOSNI I HERCEGOVINI	25
Ryan Finn i Jasmina Čaušević	
2.1 Uvod	25
2.2 Metodologija istraživanja	27
2.3 Analiza rezultata istraživanja	29
2.3.1 Demografski podaci	30
2.3.2 Coming out i podrška	31
2.3.3 Diskriminacija	33
2.3.4 Nasilje	37
2.3.5 Zdravstvo	42
2.3.6 Susret sa zakonom	45
2.3.7 Dokumenti	45
2.3.8 LGBT aktivizam u Bosni i Hercegovini	47
3. PRAVA I SLOBODE TRANSRODNIH OSOBA: PRAVO NA SAMOODREĐENJE RODNOG IDENTITETA	49
Damir Banović	
3.1 Uvod	49
3.2 Međunarodni standardi i Organizacija ujedinjenih nacija	51
3.3 Dobre prakse: Deklaracija Konferencije za trans prava 28. oktobra 2009. godine (Malta)	54
3.4 Vijeće Evrope i Evropski sud za ljudska prava	56

3.5 Dobre prakse: Zakon o rodnom identitetu, rodnom izražavanju i spolnim karakteristikama Malte (2015)	60
3.6 Komparativna rješenja u regiji	60
3.7 Položaj transrodnih osoba u Bosni i Hercegovini	62
3.8 Preporuke za vlasti u Bosni i Hercegovini	66

BIOGRAFIJE AUTORA I AUTORICA	69
-------------------------------------	----

O SARAJEVSKOM OTVORENOM CENTRU	70
---------------------------------------	----

PREDGOVOR

Naida Kučukalić, Emina Bošnjak

Publikacija koja je pred vama nastala je na osnovu druženja, učenja i saradnje Sarajevskog otvorenog centra sa transeksualnim i transrodnim osobama, budući da su se kroz intenzivan rad sama od sebe nametnula pitanja i problemi koji se tiču njihovog svakodnevnog života, tj. zdravstvenog, pravnog, društvenog i svakog drugog položaja u BiH.

Posljednjih godina sve više transrodnih i transeksualnih osoba javlja nam se za razgovor, savjet ili pomoć. Uzajamnim radom sa neformalnom grupom Trans* BiH obilježili smo i javno se oglasili povodom svih važnih datuma za transrodne osobe. Također smo zajedno organizovali i regionalnu radionicu osnaživanja trans* osoba iz BiH i regiona, nakon čega je u junu 2015. godine uslijedila i prva regionalna konferencija u BiH „Dijalog o transrodnosti“ koja je okupila trans* osobe i stručnjake i stručnjakinje koje se bave ovom tematikom, a koje dolaze iz zdravstvenog, pravnog i civilnog sektora.

Uzajamno pomaganje, rad i zajednička borba za dostojanstveniji život vodili su ka sistemskom sagledavanju problema sa kojima se trans* osobe suočavaju u svakodnevnom životu te je ova publikacija prva koja se interdisciplinarno bavi trans* pitanjima u BiH. Sastoji se iz tri cjeline. U prvom dijelu se daje objašnjenje osnovnih pojmova, pregled LGBT pokreta kroz istoriju, te se ukazuje na marginalizaciju trans* osoba u vrijeme dok su se razvijali i jačali gej i lezbejski pokret. U drugom dijelu se daje analiza rezultata istraživanja o svakodnevnim problemima sa kojima se susreću trans* osobe u BiH. Istraživanje je trajalo nekoliko mjeseci i njime se pokušalo doći do što relevantnijih podataka o životu trans* osoba iz cijele BiH, kao i o nasilju i diskriminaciji koju sistemski trpe. Fokus trećeg dijela je na trenutnoj zakonskoj praksi, tačnije, na tome kako zakon (ne) reguliše pitanja, probleme, situacije i,

u konačnici, samo postojanje trans* osoba kod nas. Imajući u vidu sveobuhvatan marginalizovan položaj trans* osoba i nepostojanje zakonskih regulativa koje bi omogućile funkcionisanje u svim društvenim sferama - zdravstvu, školstvu, pri zaposlenju, dobijanju ličnih dokumenata i prelasku granica - važnost ove prve studije je iznimno značajna.

Posebno želimo zahvaliti autorima i autoricama ove publikacije na posvećenosti i radu kako bi se što bolje prikazao i aktuelizirao život trans* osoba u BiH - Ryanu Finnu, koji je uradio istraživanje, i Jasmini Čaušević, koja ga je predstavila, te dugogodišnjem prijatelju i saradniku Damiru Banoviću i prijateljici i saradnici Slobodanki Dekić, za pravni i teorijski doprinos, odnosno za kontekstualiziranje teme i problema.

Za Sarajevski otvoreni centar i trans* zajednicu u BiH ovo su početni koraci u zagovaranju za bolji i dostojanstven život. Nadamo se da će ova publikacija doći do što većeg broja institucija, stručnjaka_inja i aktivista_ica, tj. do svih onih osoba koje će nam biti najjači saveznici i saveznice u regulisanju ovog pitanja u našoj zemlji.

1. OSVRT NA TRANSRODNOST

Slobodanka Dekić

1.1 Razumijevanje osnovnih pojmova

Da bismo razumjeli **transrodnost**, potrebno je da sagledamo i definišemo pojam roda i spola iz jednog drugačijeg ugla. Većina definicija spola i roda – poput one koja postoji u „Zakonu o ravnopravnosti spolova BiH“¹ – **rod** posmatra kao društvenu kategoriju, koja podrazumijeva određene norme ponašanja i uloge karakteristične za muškarce i žene; **spol** je biološka kategorija sa kojom se ljudska bića rađaju, koju definišu muške i ženske spolne karakteristike² i koja je nepromjenljiva. Ovo stanovište naglašava binarnost spola i roda, odnosno postojanje isključivo ženskog (F) i muškog (M) spola, odnosno ‘muškaraca’ i ‘žena’ kao dvije jedine moguće rodne kategorije.

Iskustva **transrodnih osoba** ukazuju na nekoliko važnih razlika u shvatanju spola i roda u odnosu na ovo dominantno, ‘mainstream’ shvatanje.

TRANSRODNOST

Generalni pojam koji se koristi za osobe, identitete, ponašanja i grupe koje odstupaju od normativnih rodnih/spolnih uloga. Poimanje transrodnosti je promjenljivo u odnosu na vrijeme i prostor.

TRANSRODNE OSOBE

„Svaka osoba čiji je rodni identitet i/ili rodno izražavanje drugačije od tradicionalno društveno definisanih rodnih uloga i normi.“³

- 1 Tekst Zakona dostupan je na sljedećem linku: <http://arsbih.gov.ba/project/zakon-o-ravnopravnosti-spolova-u-bih/>
- 2 Pod spolnim karakteristikama obično se podrazumijevaju gonade (spolne žlijezde, odnosno testis i jajnici), hormoni (estrogen, testosteron, androgen), hromozomi (XX, XY), spolni organi.
- 3 Rada Borić, ur. *Pojmovnik rodne terminologije prema standardima Europske unije*. Zagreb: Ured za ravnopravnost spolova Vlade RH, 2007.

Kada govorimo o rodu, ne govorimo samo o 'muškarcima', 'ženama' i međusobnim 'nepremostivim' razlikama, već o različitim mogućnostima prevazilaženja **rodnih normi i uloga**; o različitim mogućnostima definisanja sopstvenog rodnog identiteta koji se ne mora nužno uklapati u obrazac koji društvo kreira kao prihvatljiv za 'muškarca' i 'ženu'. Dakle, za transrodne osobe, rod je mnogo više od ponuđenog 'M i Ž' binarnog sistema, i predstavlja 'identitet' koji možemo definisati sami_e, možemo ga negirati, prevazilaziti, poigravati se sa njim.

RODNE ULOGE⁴

Niz karakteristika, načina ponašanja, stavova, aktivnosti, normi, obaveza i očekivanja koje određeno društvo ili kultura dodjeljuje i zahtijeva od osoba s obzirom na njihov pripisani spol i rod.

Prvo, rod i spol nisu binarne kategorije, ne postoje isključivo 'muško' i 'žensko', odnosno 'muškarci' i 'žene'. Između ove dvije tačke nalazi se niz varijacija u shvatanju roda i spola. **Rod** je identitet koji definišemo sami_e, i način na koji se mi sami rodno identifikujemo ne mora da se poklapa sa spolom koji nam je određen rođenjem. Svako od nas može dati svoj odgovor na (naizgled) jednostavno pitanje: 'Šta za mene znači biti muškarac?' i 'Šta za mene znači biti žena?'. Rod se može i negirati, odnosno možemo odbijati da se identifikujemo u rodnom smislu (ne osjećam se kao muškarac ili žena).

ROD

Društveni konstrukt spola koji sam po sebi određuje društvene uloge 'muškaraca' i 'žena'. Također, rod može biti i individualni konstrukt vlastitog identiteta/izražavanja koji potvrđuje, negira i/ili nadilazi društveno zadate i formirane spolne i rodne uloge 'muškaraca' i 'žena' kao i cijelu binarnu osnovu 'muškog' i 'ženskog'.

4 Pojmovi su definisani na osnovu sljedećih izvora: S. Đurković, J. Poštić, A. Hodžić, *Kreacija spola? roda?* Zagreb: Ženska soba, 2007.; zvanična web stranica organizacije TransAid Hrvatska, vidjeti link: <http://www.transaid.hr/glossary/tranzicija-ili-proces-prilagodbe-spola/>; Vladana Vasić. *Izveštaj o pravnom položaju transrodnih osoba u BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2013.

Drugo, **spol** nije isključivo biološka, 'prirodna', 'nepromjenljiva' kategorija. Mi se rađamo sa određenim biološkim/spolnim karakteristikama, na osnovu kojih se vrši klasifikacija na osobe 'muškog' i 'ženskog' spola. Na osnovu te 'medicinske klasifikacije' radi se i zakonska, odnosno spol se zakonski određuje imenom i matičnim brojem koji u sebi sadrži oznaku spola koji nam je pripisan rođenjem. Neke transrodne osobe imaju želju, i odluče se na **tranziciju** - odnosno prijelaz iz spola koji nam je dodijeljen rođenjem ka spolu koji osjećamo kao svojim.

SPOL

Društveno uvjetovana medicinska i zakonska klasifikacija bioloških karakteristika koja dijeli osobe na samo dvije kategorije ('žensku' i 'mušku') i to prvenstveno na temelju vanjskih spolnih organa.

TRANZICIJA

Tranzicija je kompleksan proces prilagodbe spola, prijelaz iz spola koji je osobi pripisan rođenjem u spol koji osjeća kao svoj. Tranzicija uključuje psihološku/psihijatrijsku procjenu, terapiju hormonima, nadgradnju ili izgradnju sekundarnih spolnih obilježja, življenje kao osoba spola u koji se prelazi i operativne zahvate prilagodbe spola. Ovaj proces uključuje i promjenu imena na legalno dokumentiran način u državama u kojima je to moguće. Tranzicija ne mora uključivati sve gore nabrojane dijelove, već se osoba može odlučiti npr. samo za terapiju hormonima.

Transrodne studije naglašavaju da kada je u pitanju razumijevanje spola - i pored toga što uključuje određene biološke aspekte (prije svega hormone, hromozome, gonade, i spolne organe), spol nije nepromjenljiv a takođe je i društvena kategorija. Ne može se svesti na binarne okvire 'muškog' i 'ženskog'. Prije svega, ne govorimo samo o muškom i ženskom spolu već i o **interseks/interspolnim osobama** koje se rađaju sa atipičnim spolnim karakteristikama, tako da ne možemo tvrditi da postoje samo dva spola.

INTERSPOLNA OSOBA

Osoba čiji se spol razvija van tipičnog razvoja spola kao izričito muškog i ženskog. Interseksualnost/interpolnost podrazumijeva atipičan razvoj unutar hromozoma i/ili gonada i/ili hormona i/ili spolnih organa.⁵

Treće, razumijevanje roda i spola nije univerzalno. Ono se mijenja u odnosu na kulturni, politički, istorijski kontekst, kao što ćemo prikazati u nastavku.

1.2 Spol i rod kroz prostor i vrijeme

Transrodnost (engl. *transgender*) je pojam pod kojim se od 90-ih godina prošlog vijeka, kada je uveden u upotrebu, počinju podrazumijevati sve osobe, oblici ponašanja, identiteti koji na bilo koji način prevazilaze, odnosno negiraju dominantne rodne norme i uloge.⁶ Međutim, to ne znači da se rod i spol nisu kroz istoriju definisali i promišljali na neke drugačije načine od onog koji je nama danas poznat.

Sve do 18. vijeka binarno shvatanje spola, odnosno podjela na 'muški' i 'ženski' spol, nije postojalo u Evropi. Vladalo je mišljenje da postoji samo jedan spol, odnosno da su ženske spolne karakteristike iste kao i muške, ali su 'zarobljene' unutar tijela. Tek sa razvojem anatomije počinje se spol razumijevati binarno, odnosno počinju se praviti razlike između dva spola, i to ne samo u medicinskom, anatomskom smislu već i u emotivnom i psihološkom.⁷

5 Jasmina Čaušević, Saša Gavrić, ur. *Pojmovnik LGBT kulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2014.

6 Godine 1992. na Međunarodnoj konferenciji o transrodnom pravu i politikama zapošljavanja (*International Conference on Transgender Law and Employment Policy*) izdaje se pamflet u kome se navodi da pojam uključuje sve osobe koje na bilo koji način prevazilaze rodne norme, koje su u procesu tranzicije, različitih seksualnih orijentacija, rase, klase, vjerske pripadnosti, itd. Također, 1992. godine Leslie Feinberg, trans i lezbejska aktivistica i autorka, objavljuje knjigu „Transgender liberation: a movement whose time has come“, u kojoj eksplicitno koristi termin 'transrodna zajednica'. Više informacija može se naći na ovom linku: <http://research.cristanwilliams.com/2012/08/10/1992-transgender-umbrella-term/>

7 Peggy T. Cohen-Kettenis, Pfafflin Friedemann. „Transgenderism and Intersexuality in Childhood and Adolescence: Making choices“. Sage Publications, 2003. Str. 72.

Srednjovjekovni, vrlo rigidni i ograničeni stavovi prema seksualnosti uopšte, koji su sve tjelesno i seksualno smatrali grijehom i vrijednim prezira, mijenjaju se tokom 19. vijeka zahvaljujući razvoju medicine, psihijatrije i prije svega seksologije kao zasebne naučne grane. Prvi put se različiti oblici ljudske seksualnosti sagledavaju kao sastavni dio ljudske prirode. U tom smislu jako je značajan rad **Magnusa Hirschfelda**, njemačkog doktora i seksologa, koji je krajem 19. vijeka uspostavio Naučno-humanitarni komitet (njem. *Wissenschaftlich-humanitäres Komitee*, WhK) i aktivno se zalagao za otvorenija shvatanja ljudske seksualnosti. Njegovo stajalište je bilo da su „sva ljudska bića međuspolna“, odnosno da svako od nas u sebi ima i ‘muškosti’ i ‘ženskosti’, te da se odnos između ova dva aspekta naše ličnosti mijenja tokom života. Suština je u tome da nema striktno definisanih spolnih kategorija, već da je „ljudska seksualnost u stalnom procesu mijenjanja“.⁸

I u nekim drugim društvenim i kulturnim kontekstima, shvatanja roda i spola su često prevazilazila tu striktnu binarnost. Na primjer, **hijre** u Indiji su biološki rođeni muškarci koji tokom života biraju ženski rodni i (neke od njih) spolni identitet. Žive u organizovanim zajednicama. (Poznato je sedam kuća, svaku od njih vodi izabrana liderica, *nayak*.) Smatra se da njihov ples donosi sreću na vjenčanjima i prilikom rođenja djeteta, ali je poznato da su u određenim periodima bile proganjane na osnovu zakona o zabrani ‘sodomije’, odnosno seksualnog odnosa između dvije osobe istog spola.⁹

U nekim indijanskim plemenima Sjeverne Amerike poznata je zajednica **berdaša**, osoba koje su rođene u muškom spolu, ali – kao i hijre – tokom života preuzimaju ženski rodni identitet (rijetko, gotovo nikada se nisu poduzimale nikakve medicinske intervencije prilagodbe spola). Berdaši su obično osobe koje su zauzimale posebne pozicije unutar zajednice,

---

8 Aleksandra Horvath. HIRSCHFELD, MAGNUS (1868–1935), u Jodi O'Brien, ur. *Encyclopedia of Gender and Society*, vol. 1 and 2“, SAGE Publications, 2009. Str. 424.

9 Nalini Iyer. HIJRA/HEJIRA, u Jodi O'Brien, ur. „*Encyclopedia of Gender and Society*, vol. 1 and 2“, SAGE Publications, 2009. Str. 420.

te im se pripisivala posebna duhovna moć.¹⁰

Na našim prostorima su, u smislu prevazilaženja tradicionalnih rodnih uloga, posebno značajne **virdžine**, odnosno tobelije. Poznate su u dinarskim predjelima na Kosovu, u Albaniji i Crnoj Gori. Osoba rođena u ženskom spolu preuzimala bi na sebe mušku rodnu ulogu i izražavanje (odjeća, frizura, jezik u kojem mu se drugi obraćaju, itd.). Različita su objašnjenja zbog čega su se djevojke odlučivale na ovaj korak. Prema Ljiljani Gavrilović, neke od njih su svojom voljom preuzimale ulogu muškarca, obično jer nije bilo muških članova porodice, ili dok mlađi muškarci ne stasaju dovoljno da bi mogli da preuzmu tu ulogu na sebe; neke zbog krvne osvete koja je prijetila muškim članovima porodice, dok su neke na taj način izbjegavale udaju ili prekidale vjeridbu. Poznati srpski etnolog Mirko Bajraktarević smatrao je da je objašnjenje ove pojave variralo od slučaja do slučaja, odnosno da nije postojao „precizan običajni mehanizam“ koji bi objasnio ovaj fenomen.¹¹

1.3 Transrodnost kao političko pitanje: transrodni aktivizam

Kao što smo vidjeli, prevazilaženje rodnih granica nije neuobičajeno u različitim društvenim i istorijskim kontekstima. Međutim, ono nije uvijek (zapravo, rijetko kada je) pozitivno prihvaćeno u društvu. Osobe koje prevazilaze/negiraju rodne norme – transrodne osobe – često su suočene sa različitim oblicima nasilja.

Rod – a putem roda i spol – prva je, osnovna informacija koju primamo i procesuiramo kada ugledamo drugu osobu. Ukoliko se ispostavi nemogućim da se ta osnovna informacija o nekome dobije, nastane panika – da li je ova osoba muško ili žensko? Nažalost, zbog toga što nisu davale ‘jasan’ odgovor na ovo pitanje, čak 55 % mladih transrodnih osoba bilo je

¹⁰ Prema O. Nikoletić. Treći rod, objavljeno na sajtu www.transserbia.org, 2007. link: <http://www.transserbia.org/resursi/teorija/45-trei-rod-45>

¹¹ Ibid.

fizički napadnuto u SAD-u; u zemljama EU, na stotine trans¹² osoba je ubijeno u posljednjih pet godina zbog svog **rodnog** i/ili **spolnog identiteta**.¹³ Transrodni aktivizam se upravo javlja kao odgovor na nasilje i diskriminaciju sa kojima su trans osobe svakodnevno suočene u svojim zajednicama.

RODNI IDENTITET

Vlastite rodne koncepcije, ne neophodno ovisne o spolu koji je pripisan rođenjem. Rodni identitet tiče se svakoga ljudskog bića i ne znači samo binarni koncept 'muškog' ili 'ženskog'.

SPOLNI IDENTITET

Individualno identificiranje po pitanju spola i spolne pripadnosti, ne neophodno ovisno o spolu koji je pripisan rođenjem.

Transrodni aktivizam se uglavnom vezuje za inicijative i organizacije koje se javljaju 40-ih i 50-ih godina prošlog vijeka u Sjedinjenim Američkim Državama. Upravo tih godina **Louise Lawrence**, trans aktivistica, aktivno počinje da radi na umrežavanju trans osoba. Njena bliska saradnica, **Virginia Prince**, 60-ih godina na Zapadnoj obali SAD-a osniva prve grupe podrške za trans osobe, aktivno se bavi zagovaranjem za trans prava, te pokreće prvi časopis posvećen ovim temama – „Transvestia: The Journal of the American Society for Equality in Dress“.

Jedan od ključnih momenata za razvoj trans aktivizma u SAD-u dogodio se 1966. godine u lokalnom kafiću u San Francisku, zvanom **Compton Cafe**, kada su se trans osobe sukobile sa policijom koja je upala u kafić i fizički počela da maltretira prisutne osobe. To je bio prvi put da su trans osobe uzvratile na nasilje sa kojim su bile svakodnevno suočene, posebno od strane policije.¹⁴ Većinu njih su činile trans žene

¹² Trans – podrazumijeva sve transrodne identitete i varijante (transrodne, transeksualne, gender queer, rodno neutralne i sl. osobe).

¹³ *Transrodnost, transeksualnost, rodna nenormativnost: Put u prosTRANSTvo*. Rijeka: LORI, 2012. Str. 59.

¹⁴ Prema dokumentarnom filmu Susan Stryker i Victor Silverman, „Screaming Queens: The Riot at Compton's Cafeteria“, 2005. Dostupno na sljedećem linku: <https://www>.

(osobe rođene u muškom spolu, koje su radile tranziciju ka ženskom). Zbog svog **rodnog izražavanja** nisu mogle da ostvare osnovna prava – da se školuju, rade, da dobiju osnovne zdravstvene i socijalne usluge, tako da je većina bila osuđena na seksualni rad na ulici. Na javnim mjestima bi ih policija hapsila samo zbog toga što nisu poštovala kodeks oblačenja i rodnog izražavanja, a jedna od uobičajenih zatvorskih kazni bilo je brijanje glave i samica.¹⁵

Zapravo, jedini način da se izbjegne svakodnevica puna nasilja i ugnjetavanja bila je – operacija. „Kada policija uvidi da smo zaista postale žene i fizički, ne samo mentalno, ostaviće nas na miru, neće nas maltretirati“, objašnjava jedna od protagonistkinja dokumentarnog filma „Screaming Queens: The Riot at Compton’s Cafeteria“, koji govori o ovom događaju i trans zajednici u San Francisku 60-ih godina.¹⁶

RODNO IZRAŽAVANJE

Način na koji osoba prikazuje svoj rodni identitet (kroz oblačenje, frizuru, govor i sl.)

Cross dressing – poigravanje sa rodnim izražavanjem, odnosno situacije u kojima se nosi odjeća suprotnog spola. Ranije se vjerovalo da je to čin koji je vezan za seksualno uzbuđenje, ali danas predstavlja politički akt kojim se želi negirati, odnosno prevazići spolna i rodna binarnost.

Nakon sukoba u Comptonu, trans pokret počinje i formalno da se organizuje. Međutim, značajno je i to da su lokalne vlasti uvidjele potrebu da se ‘nešto’ uradi po pitanju položaja transrodnih osoba. **Dr. Harry Benjamin**, endokrinolog i seksolog po vokaciji, 1968. godine pokrenuo je prvu kliniku pri Univerzitetu Stanford, u kojoj je bilo moguće obaviti medicinske i operativne zahvate prilagodbe spola. U svojoj knjizi „The Transsexual Phenomenon - a Scientific Report on Transsexualism and Sex Conversion in the Human Male and Female“ (1966)¹⁷ Benjamin je izložio svoje viđenje transrodnosti,

[youtube.com/watch?v=3ZyKGdis3U0](https://www.youtube.com/watch?v=3ZyKGdis3U0)

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Harry Benjamin. „The Transsexual Phenomenon - a Scientific Report on Transsexualism

prema kome se rodni identitet ne može mijenjati, ali je moguće uskladiti tijelo sa time kako sebe rodno definišemo. Transrodne osobe koje bi ušle u proces prilagodbe spola dobijale su identifikacione dokumente koji su bili usklađeni sa njihovim rodnim identitetom i to je za mnoge bio prvi korak ka dobijanju posla, školovanju, dobijanju osnovnih građanskih prava koja su im do tada bila uskraćena.

Jedan dio trans aktivista_ica vezao se za gej i lezbejski pokret koji je znatno politički ojačao krajem 60-ih i početkom 70-ih godina 20. vijeka. **Sylvia Rivera** i **Marsha P. Johnson** osnivaju STAR – Street Transvestite Action Revolutionaries, 1970. godine u Njujorku. Osim STAR-a, u tom periodu nastaju i organizacije Queens Liberation Front, Transexuals Anonymous, Labyrinth Foundation Counseling Service, prva organizacija koja je specifično pružala usluge trans osobama, posebno trans muškarcima (osobama koje su rođene u ženskom spolu, i koje su u procesu tranzicije ka muškom spolu).

Iako incident u Compton kafeu nije imao ni približno odjeka poput onoga što se desilo nekoliko godina kasnije u Stonewall Inn-u,¹⁸ uspostavljen je model prema kome je ‘rješenje’ za izrazito nepovoljan položaj trans osoba ponuđeno u vidu procesa **medicinske prilagodbe spola**, odnosno **tranzicije**. Operacija, odnosno upuštanje u hormonsku terapiju bio je jedini način da trans osoba dobije nove dokumente, a time i pristup tržištu rada, obrazovanju, zdravstvenim uslugama i sl.

Ono što se tada (a ni sada) nije uzimalo u obzir jeste da ima trans osoba koje ne žele da prolaze kroz takve medicinske procedure, iz raznih razloga,¹⁹ da bi živjele to što jesu. Može se reći da ‘prvi talas’ trans pokreta nije u dovoljnoj mjeri

---

and Sex Conversion in the Human Male and Female”, *The Julian Press Inc.*, 1966.

18 U junu 1969. gej i lezbejski identitet dobija svoje pune političke obrise, i postaje osnova za gej i lezbejski pokret. Uobičajeno nasilna policijska racija u jednom od njujorških gej barova, Stonewall, izazvala je burnu reakciju gostiju – drag queens, gej muškaraca, lezbejki. Nekoliko dana nakon sukoba sa policijom, organizovana je prva Povorka ponosa (*Pride Parade*) na ulicama New Yorka. Od tada, Parada ponosa postaje jedan od najvažnijih izraza političkog deklarisanja i vidljivosti u javnom prostoru za LGBTIQ zajednicu.

19 Osvrnućemo se na njih u narednom poglavlju.

otvorio debatu o tome kako definišemo spol i rod i koliki je značaj slobode da svako od nas definiše svoj rodni/spolni identitet. Prevaguje je odnio pristup koji je trans pitanje sveo na preživljavanje uz pomoć medicine, u kome se operacija nudi kao jedino rješenje za konačno uklapanje u binarni spolni/rodni sistem.

Modernija shvatanja trans pitanja i samog pokreta odstupaju od ovakvog stava. 'Genderqueer' je termin, u upotrebu ušao 90-ih godina prošlog vijeka, koji obuhvata svaki oblik preispitivanja ili negiranja postojećeg binarnog rodnog i spolnog sistema. Genderqueer osoba se ne mora nužno identificirati kao transrodna, može u potpunosti negirati svoj rodni identitet; može, ali ne mora, imati bilo kakve medicinske intervencije na svom tijelu; može se samo poigravati sa svojim rodnim izražavanjem, i sl.²⁰

1.4 Medikalizacija transrodnosti

Kao što smo već spomenuli, medikalizacija transrodnog pitanja usko je vezana za pitanje zakonske regulative i ostvarivanja osnovnih prava trans osoba. Ovo je posebno važno jer ne žele sve trans osobe da se upuste u medicinske, hirurške procese, čija posljedica može, između ostalog, da bude i trajna sterilizacija osobe.

Prve operacije prilagodbe spola urađene su u Evropi, u Berlinu, i to jedna 1912., a druga 1920. godine.²¹ Tokom 50-ih godina prošlog vijeka, prva trans osoba koja izlazi u javnost sa svojim iskustvom bila je **Christine Jorgensen**. Rođena kao osoba u muškom spolu, porijeklom iz SAD-a, u Danskoj je izvršila operaciju prilagodbe spola, što je odjeknulo kao glavna senzacija u američkoj štampi. Zanimljivo je da su Jorgensen i ljekari imali potpuno različita shvatanja operativnog zahvata: dok je Christine operacijom ostvarila svoj san da živi život kao žena, ljekari su operaciju objašnjavali kao metodu za

²⁰ Brett Genny Beemyn. GENDERQUEER, u Jodi O'Brien, ur. „Encyclopedia of Gender and Society, vol. 1 and 2“, SAGE Publications, 2009. Str. 370.

²¹ Tea Nikolić, ur. *Kako se orijentišemo? Studija o seksualnoj orijentaciji*. Beograd: DEVE, 2004.

smanjenje njenih 'homoseksualnih nagona'.²²

Prema standardima koje je definisao dr. Harry Benjamin, proces prilagodbe spola ima tri osnovne faze. Prvo se radi psihijatrijska procjena osobe, odnosno pregledom se mora utvrditi dijagnoza 'poremećaja rodnog identiteta' (engl. *Gender Identity Disorder*). Kada 'dobije dijagnozu', osoba se može uključiti u hormonsku terapiju. Za trans muškarce (FtM) to bi značilo uzimanje testosterona, dok trans žene (MtF) uzimaju i blokatore testosterona i estrogen. Zatim, slijedi faza 'življenja' života u svom rodnom/spolnom identitetu – na poslu, školi, u porodici, kako bi što širi krug ljudi bio dio procesa prilagodbe. Posljednja faza procesa jeste operativni zahvat.²³

Važno je napomenuti da je Svjetska profesionalna asocijacija za zdravlje transrodnih osoba (*World Professional Association for Transgender Health* – WPATH) 2010. godine pokrenula inicijativu za **depatologizaciju** transrodnosti, odnosno transeksualnosti. Inicijativa se odnosi na uklanjanje 'poremećaja rodnog identiteta' iz Dijagnostičkog i statističkog priručnika za mentalne poremećaje (*Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* – DSM) i, što je još važnije, zagovara se prestanak prakse da trans osobe moraju dobiti psihijatrijsku dijagnozu da bi ostvarile osnovna ljudska prava. Navodi se da je transrodnost 'uobičajen' fenomen, koji se ne smije predstavljati kao negativan ili patološki.²⁴

No, uprkos ovoj inicijativi, zakoni u većini zemalja u Evropskoj uniji i regiji ostaju neumoljivi: jedini način da trans osoba dobije dokumente koji su u skladu sa njenim spolnim i rodnim identitetom jeste da se obavi (najčešće) potpun medicinski proces prilagodbe spola, odnosno tranzicija.²⁵ Za većinu

22 Ibid, str. 159.

23 Vidjeti više u: *Standardi skrbi za zdravlje transpolnih, transrodnih i rodno nenormativnih osoba*. Zagreb: Ženska soba – Centar za seksualna prava, 2012.

24 Amnesty International. *The State Decides who I am: Lack of Legal Gender Recognition for Transgender People in Europe*, 2014.

25 Kada je u pitanju uslovljavanje novih identifikacionih dokumenata potpunom prilagodbom spola, praksa u EU varira od zemlje do zemlje. Nedavno su relevantni zakoni izmijenjeni u Danskoj, prema kojima je dovoljno da osoba preda pismenu izjavu da želi nove dokumente u skladu sa svojim spolnim/rodnim identitetom. Osoba mora imati najmanje 18 godina. Pored Danske, ovu praksu imaju i Švedska i Holandija.

trans osoba, ovakve politike predstavljaju problem iz nekoliko razloga. Prvo, potpuna tranzicija znači i prisilnu sterilizaciju, čime se narušava osnovno pravo na zasnivanje porodice (uklanjaju se reproduktivni organi). Drugo, ako je trans osoba u braku u momentu kada želi da otpočne tranziciju, a u državi nisu dozvoljene istospolne zajednice, osoba je prinuđena da se razvede od partnera_ke, jer bi u protivnom bili u 'nelegalnoj' vezi.²⁶ Treće, medicinski procesi prilagodbe su izrazito skupi, i finansijski nedostižni za mnoge trans osobe.

Evropski sud za ljudska prava ustanovio je da države članice moraju obezbijediti sve uslove za medicinsku njegu trans osobama, odnosno omogućiti im operaciju promjene/prilagodbe spola, hormonske terapije i ostale potrebne zahvate. Također, navedeno je da zdravstveno osiguranje mora pokrivati sve ove troškove. Međutim, 86 % trans osoba u zemljama EU odbijeno je od strane zdravstvenog osiguranja kada je u pitanju operacija, dok za njih 80 % hormonska terapija također nije bila pokrivena.²⁷ Pri svemu tome, treba imati u vidu izloženost trans osoba diskriminaciji, nasilju, i posljedično, nemogućnosti da dođu do nekog zaposlenja jer nemaju lične dokumente.

Iako je još 1989. godine Evropski parlament usvojio rezoluciju kojom se osuđuje diskriminacija prema transeksualnim osobama, prema Sudu pravde, jedino one trans osobe koje su prošle kroz proces medicinske prilagodbe spola mogu računati na zaštitu u okviru EU pravnog sistema - što znači, prema procjenama, tek 10 % od ukupne trans* populacije u EU.²⁸

Prema istraživanju EU Agencije za fundamentalna prava (*EU Agency for Fundamental Rights*) 29 % trans osoba bilo je diskriminisano pri traženju posla; 35 % je doživjelo nasilje ili prijetnju nasiljem zbog svog rodnog identiteta i/ili izražavanja. U posljednjih nekoliko godina, na stotine trans osoba je ubijeno - najviše u Turskoj i Italiji.²⁹

---

26 Ibid., str. 10.

27 Ibid., str. 11.

28 Ibid., str. 9.

29 Ibid., str. 12.

U čak 16 evropskih država nije moguća medicinska prilagodba spola; u većini onih u kojima je to moguće, preduslov za tranziciju je uspostavljanje dijagnoze 'poremećaja rodnog identiteta'; 24 države zahtijevaju sterilizaciju (odnosno potpunu operaciju); 19 država zahtijeva prekid braka, odnosno samački status; 14 država ne dozvoljava osobama da nakon operacije i pravnog priznavanja spola stupe u brak.³⁰

Kada je riječ o zemljama **ex-jugoslovenske regije**, pitanje transrodnosti se uglavnom tretiralo površno i senzacionalistički. Inicijative koje su bile usmjerene ka poboljšanju položaja trans osoba uglavnom su poticale od nevladinih organizacija koje su se bavile LGBT pravima. Među prvima su bile organizacije Gayten LGBT iz Beograda, LORI Rijeka, Ženska soba iz Zagreba, Udruženje Q u Sarajevu. U Zagrebu se 2005. godine organizuje prva međunarodna i regionalna trans konferencija pod nazivom „Transgresija roda: dvoje nije dovoljno za rodnu ravnopravnost“.³¹

Danas je stanje utoliko bolje jer postoje inicijative i grupe koje su pokrenute od strane trans osoba i za trans osobe – od 2012. godine registrovana je udruga TransAid Hrvatska; 2013. godine inicirana je regionalna mreža Trans mreža Balkan; LGBTIQ organizacija Queer Montenegro također pomaže osnivanje trans grupe samopodrške u Crnoj Gori. Gayten LGBT u Beogradu još od 2007. godine vodi grupu samopodrške za trans osobe.

Pomaci su napravljeni i na zakonodavnom planu. Hrvatska, Crna Gora, Slovenija i Srbija usvajaju zakone kojima je trans osobama omogućeno dobijanje ličnih dokumenata u skladu sa njihovim spolnim/rodnim identitetom, ali je to uslovljeno dostavljanjem

³⁰ Darko Pandurević. *Konkretne preporuke za poboljšanje položaja trans* osoba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2014. Dostupno na: <http://soc.ba/konkretne-preporuke-za-poboljsanje-polozaja-trans-osoba-u-bosni-i-hercegovini/>, str. 8.

³¹ J. Poštić i A. Hodžić. *Transgresija roda: spolna/rodna ravnopravnost znači više od binarnosti*, zbornik konferencijskih radova. Zagreb: Ženska soba – Centar za prevenciju, istraživanje i suzbijanje seksualnog nasilja i žensku seksualnost, 2005.

medicinske dokumentacije koja dokazuje potpunu prilagodbu spola. Također, u svakoj od zemalja se na različite načine pokrivaju troškovi medicinske tranzicije iz zdravstvenog osiguranja.

Kada je o medicinskim praksama i standardima riječ, **Srbija** ima najviše iskustva. Već krajem 80-ih godina, dječiji hirurg i urolog, dr. Savo Perović, pokreće tim ljekara i ljekarki koji „vrši promjenu pola hirurškim putem“. Danas, taj tim djeluje kao **Kabinet za transrodna stanja** u Beogradu, i obuhvata stručni tim iz oblasti psihijatrije, endokrinologije i hirurgije.³² U Hrvatskoj i Crnoj Gori djeluju specijalizovani_e psihijatri_ ce, terapeuti_kinje koji trans osobama mogu pružiti savjete i stručnu pomoć tokom procesa prilagodbe.

No, ono što još uvijek nedostaje jeste depatologizacija transrodnog pitanja, odnosno jasno razdvajanje medicinske tranzicije od zakonske mogućnosti dobijanja ličnih dokumenata koji su usklađeni sa sopstvenim spolnim/rodnim identitetom trans osobe.

Svakodnevni problemi sa kojima se trans osobe suočavaju su manje-više slični u svim zemljama regije. Za većinu trans osoba nemoguće je pristupiti tržištu rada, zdravstvenim i socijalnim uslugama, obrazovnim institucijama, zbog ličnih dokumenata – ono što u njima piše ne odgovara izgledu trans osobe, odnosno nije usklađeno sa njenim rodnim/spolnim identitetom. To dovodi do socijalne isključenosti, koja je dodatno pojačana time što su trans osobe mnogo vidljivije u javnosti (na osnovu rodnog izražavanja mnogo je lakše prepoznati trans osobu nego gej muškarca) i samim tim izloženije verbalnom i fizičkom maltretiranju u javnom prostoru. Niz istraživanja rađenih u regiji navodi vrlo negativna iskustva kada su u pitanju kontakti sa administracijom, policijom (negativne reakcije uglavnom su se odnosile na izgled osobe i onoga što piše u dokumentima). Nasilje u porodici je također veliki problem, za koji ne postoje adekvatna rješenja.

Poseban problem je i visok stupanj transfobije unutar same LGB

³² Više informacija na: <http://www.kcs.ac.rs/index.php/sr/klinike/2013-02-22-08-26-02/1281-kabinet-za-transrodna-stanja>

zajednice prema trans osobama. Upravo zbog njihove 'nedefinisane' rodne/spolne pripadnosti i rodnog izražavanja, gurnute su na marginu, često se smatraju 'opasnim' zbog javnog izlaganja.³³

U Bosni i Hercegovini su trans pokret, kao i proces zagovarivanja za prava transrodnih osoba, na svom početku. Ne postoji nikakav organizovan medicinski tim koji bi mogao da pruži podršku transrodnim osobama koje žele da uđu u proces tranzicije.

U izvještaju o pravima transrodnih osoba u BiH, iz 2013. godine,³⁴ Ministarstvo zdravstva FBiH zvanično navodi da nemaju saznanja da se u BiH vrše operacije prilagodbe spola, te da se većina osoba, prema njihovom saznanju, operiše u Srbiji i Sloveniji. Također se navodi da zdravstveno osiguranje ne pokriva troškove ovih zahvata. U istom izvještaju se navodi i odgovor iz Fonda zdravstvenog osiguranja Republike Srpske, prema kome je moguće da osoba pošalje zvaničan dopis Fondu u kome traži pokrivanje troškova medicinskog procesa, koji će razmotriti ljekarska komisija Fonda. Fond zdravstvenog osiguranja Brčko distrikta naveo je da bi se troškovi pokrili, ali da nemaju „ugovorene usluge promjene spola ni sa jednim od davalaca usluge zdravstvene zaštite“.³⁵

Pitanje promjene ličnih dokumenata također je vrlo važno – uprkos tome što postoji nekoliko trans osoba koje su već u procesu tranzicije, još uvijek nije utvrđeno da li i na koji način ove osobe mogu da dobiju nove dokumente koji su u skladu sa njihovim spolnim/rodnim identitetom. Prema već navedenom izvještaju, promjena dokumenata na osnovu promjene spola (teorijski) je moguća – u Kantonu Sarajevo

33 Za više informacija, pogledati sljedeće publikacije: Jelena Zulević. „Istraživanje problema transeksualnih osoba u sferama školstva, rada i zapošljavanja, zdravstvene zaštite i državne administracije“, u S. Gajin, ur. *Model zakona o priznavanju pravnih posljedica promene pola i utvrđivanja transeksualizma*, Beograd: Centar za unapređivanje pravnih studija, 2012. Dostupno na: <http://goo.gl/B2ptYs>; Jasmina Čaušević. *Brojevi koji ravnopravnost znače. Analiza rezultata istraživanja potreba LGBT osoba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2013. Dostupno na: <http://soc.ba/brojevi-koji-ravnopravnost-znače/>; Transrodnost, transeksualnost, rodna nenormativnost: Put u prosTRANstvo. Rijeka: LORI, 2012.

34 Vladana Vasić. *Izvještaj o pravnom položaju transrodnih osoba u BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2013. Dostupno na: <http://soc.ba/izvjestaj-o-pravnom-položaju-transrodnih-osoba-u-bih/>

35 Ibid., str. 33-34.

mora se podnijeti zahtjev i medicinska dokumentacija; u Republici Srpskoj to rješava, uz istu dokumentaciju, nadležni opštinski organ.³⁶ No, nema jasnih podataka sa terena na koji način se ove procedure primjenjuju u praksi.

Osim pitanja promjene ličnih dokumenata i kreiranja adekvatne medicinske podrške transrodnim osobama koje žele ući u proces tranzicije, u pravno-zakonskom smislu može se izdvojiti još nekoliko ključnih pitanja: pružanje zaštite trans osobama od zločina iz mržnje i diskriminacije, što bi zahtijevalo određene izmjene, odnosno preciznije definisanje ključnih pojmova poput spola, roda, rodnog izražavanja, rodnog i spolnog identiteta, zločina iz mržnje u Krivičnom zakonu i Zakonu o zabrani diskriminacije; izmjenu pravnih propisa koji se tiču braka, odnosno priznavanja istospolnih zajednica kojima bi se osigurao položaj trans osoba nakon što prođu proces tranzicije.³⁷

No, najveći izazov ostaje u domenu svakodnevnice, u kojoj se transrodne i transeksualne osobe u BiH suočavaju sa već navedenim problemima koji su uočeni i u drugim zemljama regije: nasilje u porodici i na javnom mjestu, verbalne, fizičke provokacije („Jesi li muško ili žensko?“), nepostojanje adekvatne podrške unutar samog sistema kada je u pitanju psihičko i fizičko zdravlje, kao i visok stepen transfobije unutar LGB zajednice prema trans osobama.

Neka od ovih pitanja dodatno će biti obrazložena u daljem tekstu, kroz predstavljanje rezultata istraživanja o životnom iskustvu trans osoba u BiH i prijedloga za adekvatna zakonska rješenja kada je u pitanju položaj transrodnih i transeksualnih osoba. Nadamo se da će ova publikacija pomoći u razumijevanju transrodnosti, većoj vidljivosti trans pitanja u javnom diskursu, te da će doprinijeti smanjenju osjećanja izolovanosti i straha od nasilja samih trans osoba.

³⁶ Ibid., str. 36.

³⁷ Darko Pandurević. *Konkretno preporuke za poboljšanje položaja trans* osoba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2014. Dostupno na: <http://soc.ba/konkretno-preporuke-za-poboljsanje-polozaja-trans-osoba-u-bosni-i-hercegovini/>, str 14.

2. ANALIZA REZULTATA ISTRAŽIVANJA O PROBLEMIMA S KOJIMA SE SUSREĆU TRANSRODNE I TRANSEKSUALNE OSOBE U BOSNI I HERCEGOVINI

Ryan Finn i Jasmina Čaušević

2.1 Uvod

Sarajevski otvoreni centar i neformalna grupa Trans*BiH su od februara do maja 2015. godine radili na istraživanju problema u svakodnevnom životu sa kojima se susreću trans* osobe³⁸ u BiH. Inicijalni cilj ovog istraživanja bio je mapirati stvarne probleme i procijeniti konkretne potrebe trans* osoba u BiH kako bi se moglo, argumentirajući preciznim podacima, dalje raditi na rješavanju tih problema kroz konkretni rad sa raznim institucijama, te kroz zagovaranje izmjena zakona, sastanke sa odgovornima, edukacije i slično, sa onima za koje se pokaže da diskriminiraju trans* osobe, da ne obavljaju svoj posao u skladu sa etikom ili da na bilo koji drugi način ugrožavaju ljudska prava trans* osoba. Do procjene realnih problema i potreba došlo se kroz statističku obradu upitnika, koje su popunjavale trans* osobe koje žive u BiH.

Istraživanje je imalo nekoliko faza. Prva je bila pripremna, i podrazumijevala je obavještanje o tome koja su slična istraživanja rađena u BiH i regiji, razvijanje metodologije rada, čitanje teorijske literature, pravljenje upitnika. Druga faza je bila vezana za rad na terenu koji je podrazumijevao direktan

---

³⁸ Iako je istraživanje, prije svega, trebalo da obuhvati transrodne i transeksualne osobe, kroz analizu koristimo termin trans* osobe, jer je obuhvatniji, a i zato što se dio ispitanih osoba izjasnio kroz širi spektar trans* identiteta.

kontakt sa trans* osobama kroz lično popunjavanje upitnika. Na ovaj način smo došli do podataka o problemima osoba iz Banje Luke, Mostara, Sarajeva, Tuzle, Bihaća i Konjica. Uporedo sa ovakvim načinom popunjavanja, upitnik je bio dostupan i online. Na kraju smo dobili 17 cjelovito urađenih upitnika čije podatke smo mogli da analiziramo. Treća faza je podrazumijevala statističku obradu podataka i pisanje deskriptivne analize, koja je pred vama.

Da bi se napravio što bolji uvod u razumijevanje analize koja je zasnovana na interpretiranju statističke obrade podataka dobijenih iz **17 potpuno popunjenih upitnika**, u prethodnom poglavlju su teorijski razmatrani određeni segmenti života, koji su bili u fokusu istraživanja. Teorijski osvrt neophodan je kako bi se iz nekoliko perspektiva osvijetlila sva složenost socioloških fenomena o kojima je ovdje riječ – identiteti, coming out, diskriminacija i nasilje, zakonski okvir, zdravlje i aktivizam, te kako bi se napravio prostor za smještanje konkretnih podataka koje smo dobili istraživanjem u širi bosanskohercegovački društveni kontekst.

Upitnik je bio sastavljen od 95 pitanja, i obuhvatio je brojne aspekte svakodnevnog života trans* osoba, kroz nekoliko osnovnih cjelina – obrazovanje, zaposlenje, zdravlje, zakon, identifikacioni dokumenti, javni prostor, LGBT aktivizam u BiH.

U analizi se nećemo detaljno baviti pitanjima vezanim za socio-ekonomske prilike trans* osoba. Iako bi to bio dragocjen uvid u anamnezu životnih prilika svake pojedinačne osobe, **cilj našeg istraživanja** bio je otkriti diskriminaciju i nasilje koje trpe u sferi školstva, zdravstva, administracije, ostvarivanja prava, te sveobuhvatno detektovati probleme trans* osoba u javnom prostoru. U analizi se, dakle, nećemo baviti bračnim statusom ispitanika, njihovom seksualnom orijentacijom, medicinskim fazama tranzicije ili vrstom posla kojim se bave. Otkrivanje postoji li i u BiH globalni problemi sa kojima se suočavaju trans* osobe, posebno trans žene, rada 'na crno' ili rada u seksualnoj industriji, ostavićemo za neku narednu analizu. Nabrojanim

pitanjima, koja spadaju u predmet socio-ekonomske analize, na ovom mjestu se nećemo baviti zbog ograničene forme ove analize, kao i zbog unaprijed određenog uskog cilja ovog istraživanja. Ipak, kako je napravljena vrijedna baza podataka, koja može poslužiti u budućim sociološkim, psihološkim, ekonomskim i ostalim istraživanjima vezanim za život i svakodnevicu trans* osoba u BiH, pozivamo zainteresovane istraživače i istraživačice da nam se jave i iskoriste je.

Fokus analize će biti na nasilju i diskriminaciji koju trans* osobe svakodnevno trpe zbog svojih identiteta, te na odnosu institucija prema njima i prilikama u obrazovanju i zdravlju, jer se nadamo da će naše zagovaranje, na osnovu podataka koji pokazuju stvarno stanje, uvjeriti grupe koje imaju političku moć da nema opasnosti od promjena sistema za koje se zalažu manjine.

Tačan broj transeksualnih i transrodnih osoba, ni u svijetu, ni u pojedinim zemljama, nije poznat, ali postoje izvjesni parametri za utvrđivanje okvirnog broja. Podaci iz 2007. godine pokazuju da je učestalost transeksualnosti 1:11.900 kod muškaraca i 1:30.400 kod žena.³⁹ Također, postoje indikatori da se trans* populacija povećava, i to za 14 % svake godine.

Kakva je tačno situacija kada je riječ o broju trans* osoba u BiH ne znamo, ali prateći ovaj trend, u BiH ima oko 200 transeksualnih osoba. Broj koji navodimo sasvim je hipotetički, i ne može se uzeti kao precizan podatak.

2.2 Metodologija istraživanja

Ispitanice_i

Ovim istraživanjem obuhvaćeno je 17 trans* osoba, od 15 do 56 godina, od kojih se 5 izjasnilo da su trans muškarci, 5 da su trans žene, a 7 osoba se izjasnilo kroz sopstvenu samokreaciju roda -

³⁹ Femke Olyslager i Lynn Conway. *On the Calculation of the Prevalence of Transsexualism*. Rad prezentiran na WPATH 20th International Symposium. Chicago, 2007. Dostupno na: http://www.changelingaspects.com/PDF/Prevalence_of_Transsexualism.pdf

transgender, genderqueer, genderfluid ili rodno neutralno.

Alat

Za potrebe istraživanja problema sa kojima se susreću trans osobe u BiH, sastavljen je poluzatvoreni upitnik koji je uključivao pregled demografskih podataka i 90 pitanja koja su bila podijeljena na nekoliko područja istraživanja: osnovni podaci, obrazovanje, zaposlenje, zdravlje, zakonodavstvo, identifikacioni dokumenti, javni prostor, LGBT aktivizam u BiH. Upitnik je bio dostupan u papirnatom i elektronskom obliku (upitnik je bio postavljen na Google docs-u od 27. aprila do 19. maja 2015. godine), te na socijalnim LGBT i trans* mrežama.

Postupak

Upitnik se popunjavao na više načina, jer smo željeli da dođemo do što većeg broja trans* osoba na području čitave Bosne i Hercegovine. Metode anketiranja su bile intervju licem u lice, skype intervju te online ispunjavanje upitnika. Upitnik se popunjavao 24 dana.

Podaci prikupljeni upitnicima obrađeni su u programu MS Excel, uz dodatnu provjeru. Deskriptivna analiza, koja je pred vama, pisana je na osnovu statističke analize i bazirana je na interdisciplinarnom pristupu oblastima i temama kojima se bavi. Kroz analizu nam je, prije svega, bilo važno da interpretiramo pitanja koja smo postavili kao ciljeve istraživanja.

Mnoga pitanja su predstavljena samo kroz pregled statističkih podataka, te ona, kao i detaljniji odnosi između ostalih podataka, mogu biti predmet neke buduće analize. Kroz sam tekst nismo ukazivali na statističke vrijednosti, odstupanja i ostale elemente statističke obrade podataka, kako ne bismo opterećivali analizu specifičnostima koja nam nisu bila zadata u ciljevima.

Cilj

Istraživanje o problemima trans* osoba u BiH ima za osnovni cilj da mapira stvarne probleme i procijeni konkretne potrebe i stanje ljudskih prava trans* osoba u BiH, kako bi se dalje moglo, na osnovu preciznih podataka, raditi na rješavanju problema. Zanimalo nas je kakva je životna realnost trans* osoba. Ova analiza, uz ostale dijelove publikacije, poslužit će kao platforma za dalje zagovaranje kod vladinih i drugih institucija – zakonodavci, policija, zdravstvo, resorna ministarstva, pravosuđe – za promjene u korist trans* osoba.

2.3 Analiza rezultata istraživanja

Upitnicima se ispitivalo kako osobe trans* rodnog i spolnog identiteta žive u Bosni i Hercegovini: kakav im je porodični i društveni život, tj. koje osobe iz njihovog okruženja znaju za njihove trans* identitete, te koliko i kako ih podržavaju, kako su njihovi rodni i spolni identiteti povezani sa osjećajima straha, slobode i ograničenja u javnom prostoru, da li su, i gdje, doživjele diskriminaciju i nasilje, kako su se odnosile prema takvom vidu ugrožavanja svojih ljudskih prava, kako institucije i pravni sistem reaguju na njih, te kako se u zdravstvu, obrazovnom sistemu, na radnom mjestu i u drugim javnim prostorima odnose prema njima. Također, ispitivali su se stavovi trans* osoba i o tome šta misle o LGBT zajednici, čiji su dio.

Većina podataka, iz ogromne baze podataka koja je napravljena tokom obrade ovako obimnog upitnika, neće biti predstavljena, jer se u analizi rezultata bavimo prvenstveno onim pitanjima koja smo označili u ciljevima i kroz svrhu istraživanja. Mnogobrojne teme mogu biti predmet budućih teorijskih ili praktičnih analiza i izvještaja zasnovanih na ovoj bazi podataka.

Rezultati su predstavljani u postotcima, ali kod nekih pitanja, kako bi se što jasnije uvidjela alarmantnost pojedinih situacija, prikazivani su i u brojevima. Pregled rezultata istraživanja sastoji se iz pet dijelova i to prema oblastima koje su se

ispitivale samim upitnikom – pregled demografskih podataka, porodični i društveni život, diskriminacija, nasilje i segmenti iskustava trans* osoba vezanih za obrazovni i zdravstveni sistem, zakone i državne institucije, te javni prostor i LGBT zajednicu.

Na kraju se, sasvim kratko, sažimaju zaključci za institucije za koje se istraživanjem pokazalo da treba aktivnije da se pozabave svojim odnosom prema trans* osobama. U pitanju su zdravstvo, policija, obrazovne i druge javne institucije.

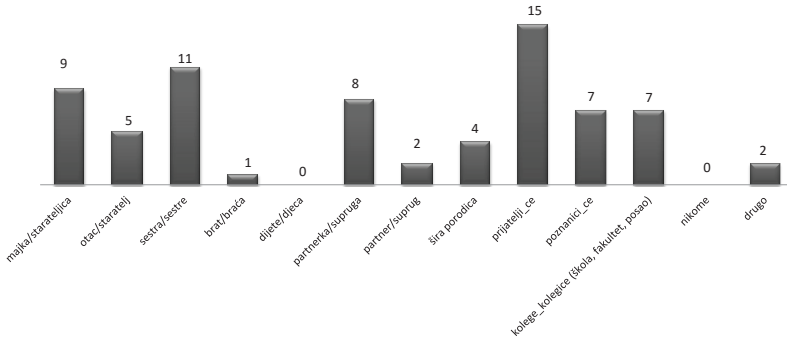
2.3.1 Demografski podaci

U istraživanju je učestvovalo 17 trans* osoba, od 15 do 56 godina. Prema starosnim kategorijama, u istraživanju je najviše učestvovalo osoba koje imaju između 27 i 32 godina – njih 6, zatim one koje imaju od 15 do 20 – njih 5, te od 21 do 26 – njih 3, a 3 osobe su imale preko 33 godine. Od ovog broja, 5 osoba se izjasnilo da su trans muškarci, 5 da su trans žene, a 7 osoba se izjasnilo kroz sopstvenu samokreaciju roda – transgender, genderqueer, genderfluid ili rodno neutralno.

Očekivano, najviše trans* osoba trenutno živi u Sarajevu – njih 7, u Tuzli 4, u Banjaluci 2, te u Bihaću, Konjicu i Mostaru po 1, dok jedna osoba nije željela da mjesto njenog stanovanja bude otkriveno. Sa porodicom živi 9 osoba, njih 5 živi sama, a 3 sa partnerom ili partnerkom.

Što se nivoa obrazovanja tiče, sa srednjom školom ih je 6, višu školu ili fakultet ima/studira 7 osoba, dok njih 4 imaju završen magistarski studij ili još uvijek studiraju. Socijalna kategorija, određena trenutnim radnim statusom ili primarnom okupacijom, koja je bila najzastupljenija u istraživanju jesu zaposlene trans* osobe – njih 6, dok su 4 osobe nezaposlene, a njih 7 studira.

Osobe kojima su ispitanici_e rekli svoj rodni identitet (#)

2.3.2 Coming out i podrška

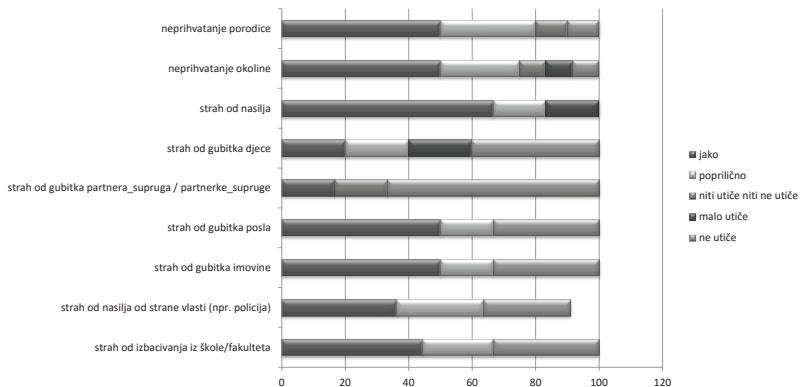
Bilo da je dobrovoljni ili prinudni, najteži coming out jeste članovima porodice. Mnogo je razloga za to i teorija se time detaljno bavi. Naše istraživanje pokazuje da članovi porodice u većini slučajeva ipak ne znaju da je njihovo dijete, sestra ili brat trans* osoba. Kroz pitanje „kojim osobama ste rekli svoj rodni identitet“ pokazalo se da za gotovo 90 % trans* osoba prijatelji_ice znaju i da ih gotovo svi podržavaju. Poslije prijatelja_ica, sestre (za 65 % trans* osoba), majke (za 53 % trans* osoba) i partnerke/supruge ili partneri/supruzi (za 60 % trans* osoba) one su osobe kojima su ispitane trans* osobe rekly svoje identitete. Pokazalo se da partnerke/supruge i partneri/supruzi češće pružaju bezrezervnu podršku (do 80 %) nego sestre ili majke. Kolege_ice sa posla/fakulteta/škole kao i poznanici_ice 7 trans* osoba znaju i gotovo 90 % ih podržava, a braća i očevi – 5 trans* osoba – na posljednjem su mjestu onih koji znaju, mada ih većina ne prihvata. Gotovo ista je statistička slika prihvatanja i podrške i kada su LGBT osobe u pitanju – očevi su na posljednjem mjestu, a prijatelji_ice na prvom. Različiti su načini na koje trans* osobe dobijaju ili osjećaju podršku, a ovo su samo neki od odgovora:

- Koriste zamjenice koje ja želim, iako to rijetko tražim, i edukuju se o tome.

- Štite me od nasilnika, daju mi podršku kada prolazim kroz depresije.
- Krijem to od svih, samo partnerica (cis female⁴⁰) zna i ne podržava me što se tiče trans stvari, ostalo se slažemo, a i zbog ljubavi, djece i vjere ostajemo zajedno.
- Obraćaju mi se u rodu koji preferiram, ne ubacuju me u rodno stereotipne šeme i šablone.
- Moji prijatelji i porodica me podržavaju u odlukama koje donesem.
- Podrška porodice je na prvom mjestu, ta podrška mi je najbitnija.
- Bodre me da trebam biti ono sto osjećam da jesam.
- Koriste moje ime, zamjenice itd.

Ako trenutno ne možete živjeti u skladu sa svojim rodnim identitetom (govor, oblačenje, maniri, itd.), a to želite, šta vas u tome sprječava, i u kolikoj mjeri?

Glavne prepreke da se živi u skladu sa svojim rodnim i spolnim identitetom (sve ono što se tiče govora, oblačenja, manira i svega ostalog) jesu neprihvatanje okoline i strah od nasilja (za skoro 70 % trans* osoba), strah da vlast (policija) ne vrši nasilje nad njima, za 65 % osoba, strah od izbacivanja iz škole ili fakulteta – za svaku drugu osobu, a zatim slijede strahovi

40 Cisrodni ili cisseksualni identiteti su identiteti gdje se individualna samopercepcija i prezentacija roda poklapaju sa ponašanjima i ulogama koje se smatraju adekvatnim za nečiji spol. Derivacije toga pojma su cismuškarac i cisžena, za muškarca sa maskulnim rodnim identitetom i ženom sa femininim rodnim identitetom. (Vidi Saša Gavrić, ur. *Pojmovnik LGBT kulture*, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2012. Str. 162.)

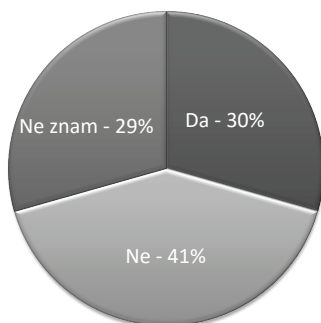
od gubitka posla, imovine, partnera/partnerke ili djece.

2.3.3 Diskriminacija⁴¹

Ranije istraživanje⁴² je pokazalo da diskriminaciju u BiH trpi svaka treća LGBT osoba, a razlog je jasan – osobe koje nisu autirane široj javnosti – na poslu, na fakultetu, poznanicima itd. – ne mogu ni biti diskriminirane na osnovu svoje seksualne orijentacije. Kada su u pitanju trans* osobe, coming out je specifičan, jer željele to one ili ne, okolina, baš kao i osobe u obrazovnim, zdravstvenim ili drugim institucijama, vidi ili sazna za njihov rodni ili spolni identitet. Također, ono što je primijećeno jeste i to da osobe često ne znaju da prepoznaju diskriminaciju, tj. nisu sigurne da li su bile diskriminirane ili ne.

U **obrazovnim ustanovama**, 30 % trans* osoba je bilo diskriminirano, isto toliko ne zna da li je ikada doživjelo diskriminaciju, dok je 40 % reklo da nije doživjelo diskriminaciju u obrazovnim institucijama. Osobe je u 80 % diskriminiralo nastavno osoblje.

Da li ste ikada bili izloženi diskriminaciji u obrazovnoj ustanovi?

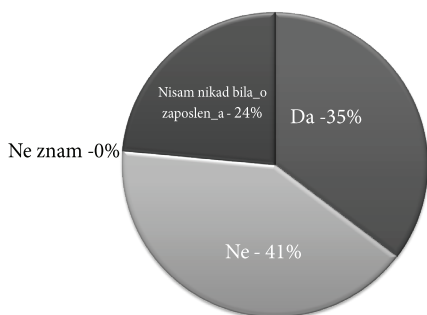

41 Ovdje je važno napomenuti da iako je u samom upitniku bila izložena definicija diskriminacije i nasilja, dio ispitanika i ispitanica i dalje nisu mogli_e procijeniti da li su zaista bili_e diskriminirani_e i to samo na osnovu svog rodnog identiteta. (op.a.)

42 Jasmina Čaušević. *Brojevi koji ravnopravnost znače: Analiza rezultata istraživanja potreba LGBT osoba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2013.

Skoro polovina ispitanih osoba koje su (bile) zaposlene bile su izložene diskriminaciji na **radnom mjestu**, dakle, u pitanju je svaka druga osoba. Podjednako su ih diskriminirali poslodavci i kolege_ice.

Da li ste ikada bili izloženi diskriminaciji na radnom mjestu?

Da bi se predstavljeni rezultati istraživanja kada je riječ o diskriminaciji trans* osoba u **zdravstvenim ustanovama** smjestili u kontekst, mora se odmah na početku skrenuti pažnja na specifičnost sektora zdravstva. U pitanju je Hipokratova zakletva, koja je polazna tačka u svim etičkim aspektima liječničkog rada. Vremenom se zakletva mijenjala, ali je 1948. godine ustanovljena verzija koja se i danas koristi, i u kojoj, između ostalog, stoji: „Najvažnija će mi briga biti zdravlje mogega pacijenta. Poštovat ću tajne onog tko mi se povjeri. Održavat ću svim svojim silama čast i plemenite tradicije liječničkog zvanja. U vršenju dužnosti prema bolesniku neće na mene utjecati nikakvi obziri vjere, nacionalnosti, rase, političke ili klasne pripadnosti.“⁴³

Ovakva polazna tačka unaprijed podrazumijeva etičnost prilikom profesionalnog djelovanja i ne ostavlja mnogo prostora propitivanju etike dužnosti. Ipak, kako se kroz ranije rađeno istraživanje⁴⁴ došlo do saznanja da medicinsko

43 Izvor: http://hr.wikipedia.org/wiki/Hipokratova_zakletva

44 Jasmina Čaušević, Lejla Somun Krupalija. *Prava LGBT osoba u Bosni i Hercegovini*:

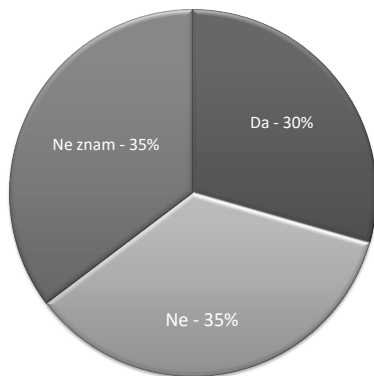
osoblje ne poznaje aktuelna stanovišta svoje struke u vezi sa transrodnim i interspolnim osobama, kao ni osnovne termine, opravdano se može postaviti pitanje da li je unaprijed zadata etika i dobra namjera zaista garant za ispravno postupanje. Naše istraživanje pokazuje da nije. Iako 70 % ispitanih osoba nije nikada doživjelo diskriminaciju u zdravstvenim ustanovama, a 12 % njih ne zna da li su bili diskriminirani, čak 18 % osoba je bilo diskriminirano, a diskriminirali su ih doktori_ice i medicinske sestre_tehničari.

Kada je **policija** u pitanju, istraživanje pokazuje situaciju identičnu ovoj u zdravstvenim institucijama. Dakle, 70 % ispitanih osoba nije nikada doživjelo diskriminaciju od strane policije, 12 % njih ne zna da li su bili diskriminirani, dok je 18 % (ili 3 osobe) bilo diskriminirano, a diskriminirali su ih policijski službenici_e.

U **javnom prostoru** je svaka treća intervjuisana osoba bila diskriminirana. Ono što zabrinjava jeste da, također, svaka treća trans* osoba ne zna da prepozna diskriminaciju i to da li je bila diskriminirana ili ne, što ostavlja prostor za dalje analize. Ovdje prenosimo odgovor na pitanje gdje, kako i od strane koga su bile diskriminirane:

- U opštini, kad sam išao pitati za promjenu dokumenata žena mi se smijala i uputila kolegici da se pozabavi mnome.
- Stalna pitanja: Šta je ovo? Jesi li muško ili žensko? Pederu! Trandžo!
- Na ulici, nekad davno moj izgled je bio androgen i ponekad mi se događalo da me nepoznati vršnjaci na ulici pitaju jesam li muško ili žensko i da se počnu izrugivati i ponekad preći i na fizičko nasilje.

Da li ste ikada bili izloženi diskriminaciji u javnom prostoru?

Podatak koji nas je najviše iznenadio tiče se lošeg postupanja prema trans* osobama unutar zajednice kojoj i same pripadaju – **LGBT zajednice**. Istraživanje pokazuje da je svaka druga trans* osoba (53 %) doživjela neprijatnosti, omalovažavanja i slično unutar pretpostavljenog i očekivanog sigurnog prostora LGBT zajednice. Ovu veliku temu nećemo dalje otvarati niti analizirati. Samo želimo podsjetiti da ono što LGBT zajednicu čini zajednicom jeste, pored drugačije seksualne orijentacije i rodnog identiteta pripadnika_ca, isti doživljeni neprijateljski osjećaj ili situacija. Svaka LGBT osoba je barem jednom u svom životu doživjela diskriminaciju na osnovu svog spolnog, rodnog ili seksualnog identiteta, uvredu, prijetnju, fizičku povredu itd. Veza između homoseksualnih i trans* osoba, na primjer, čak i ako se njihovo životno iskustvo često znatno razlikuje, proizlazi iz osjećaja isključenosti, jer homofobne osobe ne prave razlike, nego vide jedino odstupanje pojedinca_ke od heteroseksualne norme. Usamljenost sa kojom su suočeni mnogi_e LGBT adolescenti_ce tokom odrastanja, često vodi ka potrebi i želji za razumijevanjem od strane drugih LGBT osoba, kako bi bili prihvaćeni onakvi kakvi jesu i sa onim što osjećaju. S druge strane, neke LGBT osobe ne vide nikakvu potrebu za

pripadanjem ovoj vrsti zajednice, dok je za druge ona vitalna.

Društvene promjene nastaju kao rezultat neke od aktivističkih metoda, najčešće kombinacijom više njih. Aktivizam se može dešavati u realnom i online prostoru. Svaki prostor ima svoje prednosti i mane. Veliki dio života LGBT zajednice u BiH odvija se u virtualnom svijetu. To je mjesto gdje se pokreću inicijative, upoznaju osobe, diskutira o problemima itd. Ipak, situacija se dinamično mijenja, tako da zagovarački i strukturiran aktivizam postaje sve vidljiviji i uspješniji.

2.3.4 Nasilje

U istraživanju rađenom 2013. godine čija je analiza izašla u publikaciji „Brojevi koji ravnopravnost znače“,⁴⁵ učestvovalo je 9 trans* i 14 interspolnih osoba. Od ukupnog broja (23), njih 9 se izjasnilo da su transrodne, 1 je bila transeksualna (žena) dok se čak 13 osoba izjasnilo da se nikako rodno ne identificiraju. Istraživanje je pokazalo da su dvije od tri trans* osobe (62 % ispitanih osoba) doživjele neki vid **nasilja** na fakultetu, na radnom mjestu, u policijskoj stanici, unutar LGBT zajednice, u ugostiteljskom objektu ili prodavnici, u školi ili u zdravstvenoj ustanovi.

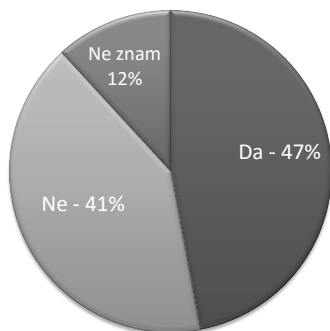
U novom istraživanju (2015), čiju analizu upravo predstavljamo, na pitanje „da li ste ikada bili izloženi_e **nasilju u porodici**“, gotovo svaka druga trans* osoba (48 %) odgovorila je potvrdno, dok 12 % njih nije znalo da li se njihovo iskustvo tretira kao nasilje ili ne. Vrste nasilja koje su doživjeli ispitanici_e su: fizičko nasilje (60 % ispitanih osoba), psihološko/emotivno nasilje (80 %), seksualno nasilje (1 osoba).⁴⁶ Neke osobe su doživjele kombinaciju svih ovih

⁴⁵ Jasmina Čaušević. *Brojevi koji ravnopravnost znače: Analiza rezultata istraživanja potreba LGBT osoba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2013.

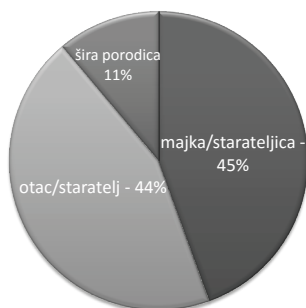
⁴⁶ Osoba koja je doživjela neki vid seksualnog nasilja a koja je popunila ovaj upitnik, doživjela je isto u svim sferama koje pokriva upitnik. Radi boljeg razumijevanja interpretacije podatka, treba imati na umu da seksualno nasilje prema definiciji datoj u upitniku podrazumijeva „bilo koji seksualni čin, pokušaj ostvarivanja seksualnog čina, neželjeni komentar sa seksualnom konotacijom ili prijedlog koji je usmjeren protiv osobe i njene seksualnosti, a koji može počinuti druga osoba bez obzira na

vrsta nasilja, a neke 'samo' psihološko/emotivno nasilje. Ono što najviše zabrinjava jeste da su očevi i/ili majke (staratelji i/ili starateljice) one osobe koje su nanosile fizičku bol svojim sinovima/kćerkama. Dakle, onu polovinu trans* osoba koju nisu zlostavljali očevi, zlostavljale su majke, a u 33 % slučajeva i majke i očevi su zajedno vršili nasilje, dok se u 14 % slučajeva u zlostavljanje uključivala i šira porodica. Ovakvi podaci su više nego alarmantni i nedvosmisleno ukazuju na to da se sa roditeljima/starateljima prije svega, a onda i sa širim porodicama trans* osoba, mora hitno raditi na senzibilizaciji i edukaciji o trans* temama.

Da li ste ikada bili izloženi nasilju u porodici?

Od strane koga je vršeno nasilje?

---

odnos sa žrtvom ili situaciju u kojoj se nalaze“.

Na pitanje „da li ste ikada bili izloženi_e nasilju u **obrazovnoj ustanovi**“, 47 % ispitanika_ca je odgovorilo da nije, 35 % je potvrdno odgovorilo, a 18 % ne zna da li je to što su doživjele bilo nasilje ili ne. Grubo rečeno, gotovo svaka druga osoba nije doživjela nasilje. Sve osobe - njih 100 % - doživjelo je psihološko/emotivno nasilje, seksualno nasilje je doživjela 1 osoba, a žrtve fizičkog nasilja je bilo 67 % ispitanih osoba, od ukupnog broja onih koje su doživjele nasilje. Nad svim ovim osobama nasilne radnje su izvršili drugi_e studenti_ce ili učenici_e, dok je svaka treća osoba doživjela nasilje od nastavnog osoblja. Prenosimo samo nekoliko komentara o kakvom je nasilju riječ:

- moja stidljivost i povučенost su djelovale kao okidač za podsmjehe, provociranje i fizičko nasilje, i sada imam traumu kad prođem pored škole.
- Mnogi profesori su me vrijeđali na razne vulgarne načine, a bilo je i fizičkog kontakta.
- ismijavanje, fizičko nasilje od strane druge djece u osnovnoj školi.
- Udaranje, guranje, vrijeđanje.

U odgovoru na pitanje „da li ste ikada bili izloženi_e nasilju na **radnom mjestu**“, učestvovalo je 77 % od ukupnog broja ispitanih osoba, tj. one koje imaju/su imale iskustvo zaposlenja. Od tog broja, svaka treća osoba je bila žrtva nasilja na radnom mjestu, dok njih 66 % nije nikada doživjelo nasilje. Sve osobe su doživjele psihološko/emotivno nasilje na poslu, dok je jedna osoba doživjela i fizičko nasilje, a jedna i seksualno nasilje. U jednom slučaju je poslodavac bio taj koji je izvršio nasilni akt, u polovini slučajeva su to bile kolege_ice, dok je 75% osoba pretrpjelo nasilje od stranaka, klijenata_ica ili osoba sa kojima je surađivalo. Evo kako su neki od njih opisivali svoja iskustva:

- Ponude za plaćeni seks. Ubjeđivanje da sam ja žena i da mi treba pravo muško to da mi pokaze.
- Insistiranje da se oblačim ‘ženstvenije’ i nosim šminku. Vrijeđanje (muškobara, ‘s takvima niko neće da radi’, ‘Kada ćemo te vidjeti u suknji?’, ‘Zašto se ne našminkaš?’)
- Na poslu na fakultetu, studenti_ce kojima sam tada

taman držao nastavu su prije mog dolaska napisali_e na ploči “prof. je lezba”. Ja sam uspio stvar izignorirati tako da je na tome stalo, no nije bilo niti daljnjih posljedica ili sankcija ni za mene, ali ni za njih koji_e su to napravili_e budući da sam ja to samo ignorirao.

- o Uvijek isto, kao da postoji neki nevidljivi fluid koji daje podsticaj radnim kolegama da počnu sa ‘bockanjem’ i podsmjesima, jer ne razmišljam kao oni i ne ponašam se kao oni.

Kada je riječ o nasilju u **zdravstvu**, situacija je slična kao i sa diskriminacijom. 76 % ispitanih osoba nije nikada doživjelo nasilje u zdravstvenoj instituciji, 18 % jeste, dok 6 % ili 1 osoba ne zna da li je bilo nasilja u tome što je doživjela. U svim slučajevima u pitanju je bilo psihološko/emotivno nasilje i to nasilje su u svim slučajevima izvršili medicinski radnici i radnice (doktori_ce, medicinske sestre_tehničari). U jednom slučaju, osoba je pretrpjela nasilje i od administrativnog osoblja, a u drugom slučaju – osobu su psihički maltretirale druge osobe u čekaonici. Nasilje koje su doživjele možemo predstaviti slikovitim opisom jedne trans* osobe: „Ismijavanje, javno ‘outovanje’ drugim prisutnim (kako zdravstvenim radnicima, tako i ostalim pacijentima), glasno propitivanje rodnog izražaja, izjave u tipu ‘auuu, kod vas baš došlo do nekog kuršlusa’“. Nasilje nije prijavljeno, uz obrazloženje: „Nisam prijavio nikome, ali sam vrlo jasno stavio do znanja da je takvo ponašanje neprihvatljivo. Što baš i nije imalo nekog efekta.“

Što se **policije** tiče, 82 % ispitanih osoba nikada nije doživjelo nasilje od policije, dok je 18 % (3 osobe) doživjelo nasilje, i to sve tri osobe su pretrpjele psihološko/emotivno nasilje, dok je jedna osoba doživjela i fizičko nasilje, a druga i seksualno. Sve trans* osobe su nasilje doživjele od policijskih službenika_ca, a jedna osoba je dodala da ju je maltretirao vladin službenik. Iskustva su opisana ovako:

- o Policajac me bez ikakvog razloga fizički napao, a nakon toga kad je saznao da sam ‘žensko’ maltretirao i govorio ‘nazovi me sljedeći put kad te neko bude

dirao' i poslao poljubac.

- o Podsmijevanje, izrugivanje, zahtijevanje da izrecitujem svoj JMBG kako bih potvrdio identitet jer 'u dokumentima stoji žensko ime, a vidi tebe', konstantni upiti o potvrdi identiteta ('čiji ti je ovo pasoš?', 'čiji su ovo dokumenti?' itd.).

Ako da, od strane koga je vršeno nasilje?	% ispitanika_ca	broj ispitanika_ca
policijskih službenika_ca	100	3
sudskih službenika_ca	0	0
socijalnih radnika_ca	0	0
vladinih službenika_ca	0	0
Ukupno		3

Jedna od trans* osoba je prijavila slučaj, ali to iskustvo opisuje ovako: „Prijavio njegovim kolegama, tj. policiji i nisu uzeli zapisnik, nego me pokušavali smiriti tješeći me da je kolega mislio da sam muško, inače ne bi se on tako ponašao.” Ovakav odgovor policije je neprihvatljiv iz brojnih razloga, a mi ovdje navodimo samo neprofesionalnost u ponašanju konkretnih policajaca.

Javni prostor, široko shvaćen kao pojam, mjesto je svakodnevnice borbe i mjesto ukrštanja različitih vrsta problema za trans* osobe. Nasilje u javnom prostoru je, prema našoj analizi, veći problem od diskriminacije, jer je svaka druga osoba doživjela neki oblik nasilja u javnom prostoru. Psihološko/emotivno nasilje su doživjele sve osobe, a od njih još 37 % je doživjelo i fizičko (3 osobe), dok je jedna doživjela i seksualno nasilje. Evo kako osobe opisuju gdje se i kako šta dešavalo:

- o Opština, pošta, dom zdravlja, biro, bolnica.
- o Preko granice skoro uvijek imam problema. Od glave do pete pretresu.
- o Prevozna sredstva, ulica, javne ustanove (dom zdravlja, bolnica, pošta, opština, poreska uprava),

- pri kontroli saobraćaja, granični prijelazi, prodavnica - od strane zaposlenih u navedenim institucijama/ lokalima, od strane policije, carinskih službenika, itd...
- Izgubio ličnu kartu i trebao vaditi novu, no nisam imao nijedan drugi dokument sa slikom. Budući da je u dokumentima žensko ime i spol a izgled mi je interpretiran kao muški, kad sam vadio novu ličnu, bili su dosta zbunjeni i ispitivali su imam li kakav drugi identifikacijski dokument sa slikom, no onda su ipak popustili i dali mi da izvadim novu ličnu kartu, bez da su puno zapravo pitali. Tako da iako je počelo problematično, na kraju je ispalo skroz ok.
  - Bilo je dobacivanja tipa 'lezbe' i slično, ružni pogledi, komentari tipa 'sta je ovo?' ili 'je li ovo muško ili žensko' itd. Ništa veliko, tako da niti nije bilo povoda za prijavljivanje.
  - Vrijeđanje, prijetnje nasiljem.

Pokazatelj da se institucijama ne vjeruje jeste i taj da niko nije nasilje prijavio, baš kao ni diskriminaciju.

Za kraj ovog poglavlja navodimo poražavajući podatak da je svaka četvrta trans* osoba doživjela psihološko/emotivno nasilje unutar LGBT zajednice. Ovo može biti važna tema neke buduće analize.

2.3.5 Zdravstvo

Još jedan zabrinjavajući podatak iz istraživanja obrađenog u publikaciji "Brojevi koji ravnopravnost znače"⁴⁷ bio je taj da 8 od 9 trans* osoba osjeća psihičke poteškoće, depresiju, strah, uznemirenost, potištenost i slično, zbog posljedica transfobije sa kojom se svakodnevno suočavaju. **Mentalno zdravlje** trans* osoba, bilo da je riječ o prevenciji ili terapijskom radu, pitanje je kojem se treba posvetiti puna pažnja, kako kroz

⁴⁷ Jasmina Čaušević. *Brojevi koji ravnopravnost znače: Analiza rezultata istraživanja potreba LGBT osoba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2013.

rad sa trans* osobama tako i sa psihološkom i terapijskom strukom.

U ovom upitniku nismo se bavili eventualnim psihičkim poteškoćama, već nam je u prvom redu bilo važno da mapiramo odgovore na neka specifična pitanja. Na pitanje „da li smatrate da je zdravstveno osoblje s kojim ste dolazili_e u kontakt dovoljno upućeno u temu transrodnosti“, 83 % trans* osoba je reklo da smatraju da zdravstveno osoblje nije dovoljno upućeno u temu transrodnosti; samo jedna osoba smatra da su upućeni, dok dvije osobe nisu znale šta bi odgovorile na ovo pitanje. Na pitanja „da li ste ikada pričali_e sa medicinskim osobljem, psihologom_injom, ili psihijatrom_icom o svom rodnom identitetu, i ako jeste, kakva je bila reakcija, te da li je ona uticala na dalji odnos sa tim/tom zdravstvenim_om radnikom_icom“, 60 % je reklo da je razgovaralo, 40 % da nije nikada. Od procenta ovih trans* osoba koje su razgovarale, 60 % njih je reklo da je reakcija bila pozitivna i vrlo pozitivna, dok je 40 % reklo da je reakcija bila negativna (3 osobe) ili neutralna (1 osoba). A u nastavku prenosimo neke od reakcija:

- Obavio sam jedan razgovor sa psihologinjom koja je bila fer i korektna, bez transfobičnih izjava i sl.
- Razgovor s psihologom i psihijatrom o rodnom identitetu. Razgovor s psihologom je završio ubjeđivanjem da rodni identitet ostane u skladu sa spolom, a razgovor s psihijatrom je završio tako sto mi je dao lijekove tzv. ‘psihičke stabilizatore’.
- Bile su dvije medicinske sestre koje su reagovala pozitivno kad sam im objasnio. Čak su pogledale nakon toga film sa trans* tematikom i onda mi uzbuđeno prepričavale. Govorile mi kako sam hrabar momak.
- Psihologinja nije shvatala o čemu pričam.
- Totalno neznanje, kao stručnjaci su mi rekli da nema govora o poremećaju rodnog identiteta a ‘dokaz’ za to je sto sam imala intimne odnose sa ženama i nikad sa muškarcima.

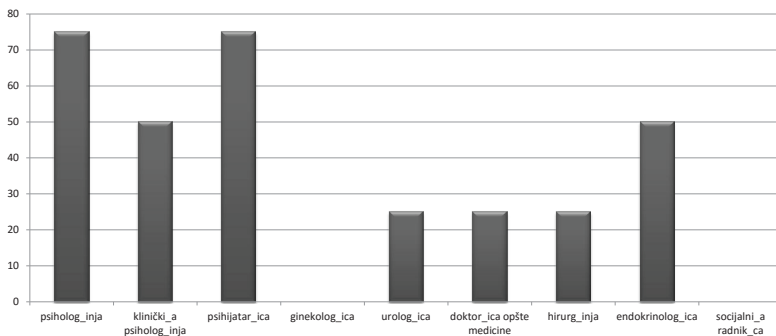
U skladu sa reakcijama zdravstvenih radnika_ca slijedi i

reakcija trans* osoba, što utiče na dalji odnos sa zdravstvenim djelatnicima, jer odnos prvih je uticao na daljnji međusobni odnos, bilo pozitivno ili negativno.

Na pitanje „da li ste ikada imali_e problema u kvaliteti pružanja zdravstvene njege zbog svog rodnog identiteta i/ili rodne prezentacije (ovo pitanje se odnosi na sve oblike zdravstvene njege, ne samo za prilagodbu spola) i ako da – koji su to bili problemi“, svaka druga osoba je rekla da nije imala problema, dok je 36 % njih reklo da je imalo, a 14 % osoba nije bilo sigurno. Osobe koje su odgovorile potvrdno, imale su sljedeće probleme: problemi sa dokumentacijom/identifikacijom (60 %); ismijavanje (60 %); ispravljanje, nagovaranje, usmjeravanje – ‘To je samo faza’, ‘To je bolest’, ‘Samo umišljaš’ (40 %); otkrivanje vašeg rodnog identiteta protiv vaše volje (40 %); razna vrijeđanja (20 %). Bez daljnjeg ulaženja u analizu i argumentaciju, jasno je da je nedopustivo da se zdravstveni radnici ovako ponašaju prema bilo kojoj osobi, a posebno zabrinjava što je svaka treća trans* osoba imala ovakva iskustva.

Pitanja kojima smo zaokružili ovu oblast glasila su: Ako želite da započnete proces prilagođavanja spola, ili ste već započeli taj proces, da li ste se obratili_e nekoj stručnoj osobi u BiH povodom toga? (30 % je odgovorilo potvrdno – u procesu su i obratile su se stručnoj pomoći), i ako da, kome (većina se obraćala psihologu_inji, psihijatru_ici, kliničkom psihologu_inji, endokrinologu_ici, a mali broj još i doktoru_ici opšte medicine ili urologu), te kakva je bila reakcija (reakcije su podijeljene – 50 % ispitanih osoba je doživjelo pozitivnu i vrlo pozitivnu reakciju, a 50 % je doživjelo negativnu ili vrlo negativnu reakciju). Na kraju je trebalo opisati kako su se osobe osjećale tada (u skladu sa prethodnim odgovorom, polovina se osjećala sigurno, a druga polovina nesigurno u tom prostoru), te da li su dobile od te osobe informacije koje su im bile od pomoći (60 % osoba nije dobilo relevantne informacije, a 40 % je dobilo korisne informacije).

Ako želite da započnete proces prilagođavanja spola, ili ste već započeli taj proces, da li ste se obratili nekoj stručnoj osobi u BiH povodom toga?

2.3.6 Susret sa zakonom

Ovu temu smo ispitali kroz nekoliko pitanja. Na pitanje „da li ste ikada imali_e neko direktno iskustvo sa policijom ili drugim institucijama“, 24 % ispitanih je reklo da je imalo (4 osobe), a u pitanju su bili sudstvo, tužilaštvo, advokati, ministarstva, zavodi i notari, te da je iskustvo uglavnom neutralno, dok je 1 osoba imala negativno iskustvo. Polovina osoba sa ovim iskustvom smatra da je njihova prezentacija rodnog identiteta uticala na odnos ovih institucija prema njima, dok druga polovina misli da nije.

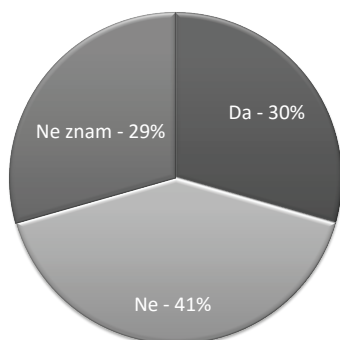
2.3.7 Dokumenti

Potreba da se identifikacioni dokumenti usaglase sa stvarnom situacijom nužna je, kako se na više mjesta moglo vidjeti u ovoj analizi, jer su oni jedan u nizu elemenata (a sa zakonske strane i najvažniji) koji će popraviti kvalitet svakodnevnog života trans* osobama.

Od ukupnog broja, 30 % ispitanih osoba je imalo probleme (40 % je reklo da nije imalo nikad probleme, a još 30 % osoba nije znalo da li bi ta svoja iskustva označilo kao probleme) vezane

za identifikacione dokumente (lična karta, pasoš, indeks, zdravstvena knjižica, drugo), i sve osobe su se susrele sa problemom prilikom vađenja identifikacionih dokumenata, a zatim i pri utvrđivanju identiteta tokom primanja zdravstvene njege, prilikom prelaska granice i iznajmljivanja stana (75 %), te prilikom utvrđivanja identiteta u obrazovnim ustanovama i utvrđivanja identiteta u vezi sa zaposlenjem (50 %).

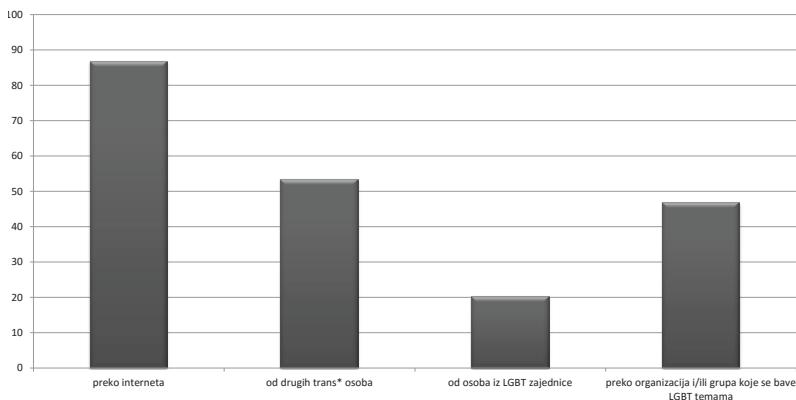
Da li ste ikada ima problema vezanih za identifikacione dokumente (lična karta, pasoš, indeks, zdravstvena knjižica, drugo)?

Na pitanje „kada bi postojala zakonska mogućnost da promijenite marker spola na svojim dokumentima, da li bi ste to učinili_e“, 88 % osoba je potvrdno odgovorilo, dok je 1 rekla da ne bi, a 1 da još uvijek nije sigurna. Jedan od komentara osoba koje bi promijenile marker bio je: „Bez razmišljanja, ukoliko bi postojala opcija trećeg ili neodređenog spola.“

2.3.8 LGBT aktivizam u Bosni i Hercegovini

Kako najčešće dolazite do informacija o trans* osobama?

Budući da su podaci dobijeni ispitivanjem stavova o organizacijama i grupama u BiH koje se bave pravima transrodnih osoba (ispitanici_e su nabrojali ova udruženja: Trans* BiH, Tanka, Sarajevski otvoreni centar, Okvir, Buka, Liberta Mo, Cure), te da li se i koliko bave zastupanjem interesa trans* osoba (50 % trans* osoba misli da organizacije u BiH zastupaju njihova prava, 50 % osoba misli da se ne bave pravima trans* osoba). Od ukupnog broja, 77 % trans* osoba učestvuje u grupama samopodrške, aktivističkim grupama ili događajima koja se tiču prava i osnaživanja trans* osoba, dok do informacija koje su im potrebne dolaze ili preko organizacija i grupa koje se bave LGBT temama (svaka druga osoba) ili preko drugih trans* osoba (53 %), ne računajući internet, koji je za gotovo 90 % osoba neizostavni kanal informacija.

Ovaj dio završavamo prenošenjem nekih od stavova kako aktivističke organizacije i grupe u BiH mogu doprinijeti poboljšanju statusa i kvalitetu života trans* osoba:

- Borbom za prava trans* osoba, organiziranjem grupa podrške, prodiranjem u pravni sistem BiH.
- Kroz grupe podrške. Lobiranje.
- Mogu promijeniti nešto u zakonu, u odnosu LGB prema T,

zdravstvu i svemu.

- Edukacijom, reformisanjem sustava koji nam ograničava mogućnost da uđemo u tranziciju.
- Uključivanjem više rodni identiteta, obraćanjem pažnje na nebinarne identitete.
- Često organizacije i grupe koje se bave trans* pitanjima ne traže input od transrodnih osoba, i njihov pristup ne uključuje perspektive i iskustva trans* osoba. O transrodnim osobama se govori umjesto da im se da prostor da govore same za sebe, i njihova mišljenja i iskustva se ne tretiraju kao jednaka drugim LGBT+ osobama. To se treba promijeniti da bi transrodne osobe zaista bile zastupljene u radu aktivističkih grupa i organizacija u BiH.
- Podizanje vidljivosti trans osoba zarad poboljšanja statusa je ok, ali je prije svega potreban vidljiv i PRODUKTIVAN aktivizam i rad na nivou državnih institucija, edukacije zdravstvenih i radnika u javnom sektoru, edukacija policije (i to ne policijskog vrha, nego običnih prašinar), edukacija pravnika i administratora.
- Tako sto se Trans* BiH osnaži u samostalnu organizaciju koja će aktivno raditi na tome i širiti se, a s drugima surađivati eventualno.
- Vrlo malo jer jedino sto mogu jeste vršiti uticaj na institucije koje se moraju prilagođavati međunarodnim standardima, ali ne mogu utjecati na pojedince koji su “rodjeni” sa nazadnim stavovima.

Kako su u ovim stavovima i komentarima trans* osoba koje su učestvovala u istraživanju sažeta sva ključna mjesta problema sa kojima se susreću i koji im otežavaju život, nećemo ih ponavljati. Možemo samo sugerisati da se dva puta pročitaju.

Nadamo se da će ih imati prilike pročitati i osobe u državnim institucijama, policiji, zdravstvu, obrazovnim institucijama, ali i šira LGBT zajednica.

3. PRAVA I SLOBODE TRANSRODNIH OSOBA: PRAVO NA SAMOODREĐENJE RODNOG IDENTITETA

Damir Banović

3.1 Uvod

Kada se govori o pravima transrodnih i transeksualnih⁴⁸ osoba, ona se često poistovjećuju sa pravima LGB osoba. Odnosno, poistovjećuje se koncept 'seksualne orijentacije' sa konceptom 'rodnog identiteta'. Ti pojmovi u pravnoj teoriji, pozitivnom pravu i u pravnoj praksi trebaju biti odvojeni jer se radi o različitim konceptima koji mogu ali ne moraju nužno biti povezani. **Rodni identitet** predstavlja jedan od fundamentalnih aspekata ljudskog života. **Biološki spol** se po pravilu dodjeljuje prilikom rođenja te postaje društvena i pravna činjenica. Relativno mali broj osoba doživljava neusklađenost sa svojom unutrašnjom percepcijom roda ili/i spola i onoga koji im je dodijeljen prilikom rođenja. Ljudska prava transrodnih i transeksualnih osoba su dugo vremena bila ignorisana i zanemarena, iako su problemi s kojima se transrodne i transeksualne osobe suočavaju veoma ozbiljni i često veoma specifični za ovu populaciju. Transrodne osobe upravo zbog neusklađenosti svog rodnog identiteta i spola pripisanog pri rođenju doživljavaju visok stepen diskriminacije, netolerancije i otvorenog nasilja. Iako je broj transrodnih i transeksualnih osoba relativno mali, radi se o veoma diverznoj grupi. Ona uključuje (1) osobe koje su u predoperativnoj fazi promjene spola (2) osobe koje su u

⁴⁸ U ovom dijelu publikacije korišćićemo termine transrodna i *transeksualna osoba*, a ne cijeli trans* spektar identiteta. Također, kad god se spominje transrodna osoba to podrazumijeva i transeksualne osobe.

postoperativnoj fazi promjene spola te (3) osobe koje ne žele da se podvrgnu operativnim zahvatima promjene spola.

Transrodne osobe koje imaju namjeru operativnim putem prilagoditi svoj spol svom rodnom identitetu nazivaju se **transeksualne osobe** i one mogu biti Ž prema M (od ženskog prema muškom spolu/rodu) odnosno od M prema Ž (od muškog prema ženskom spolu/rodu). Transrodne osobe mogu ali ne moraju da preuzmu medicinske zahvate promjene spola i hormonalne terapije. Također, pojedine transrode osobe se ne identificiraju ni s jednim od ova dva spola. Kako bi se pravilno shvatio koncept 'rodnog identiteta', potrebno je razlikovati kategorije 'spola' i 'roda'. Dok spol podrazumijeva biološko određenje muškarca i žene, rod uključuje i društveni aspekt te uloge muškog i ženskog roda dodijeljene na bazi bioloških karakteristika. Koncept rodnog identiteta je mogućnost razumijevanja da spol koji je dat prilikom rođenja ne mora korespondirati sa unutrašnjim i individualnim shvatanjem roda i rodnog izražavanja.⁴⁹

Iako je Bosna i Hercegovina napravila pozitivne korake ka donošenju antidiskriminacijskih propisa koji se tiču zaštite prava osoba drugačije seksualne orijentacije i rodnog izražavanja, prava transrodnih i transeksualnih osoba ostaju nedovoljno vidljiva i neadekvatno zaštićena. Kada govorimo o pravima transrodnih osoba, misli se na specifične situacije **prava na samoopredjeljenje/samoodređenje** u smislu određenja roda, odnosno rodnog identiteta koji nužno ne mora slijediti biološko određenje spola dobijenog rođenjem.

U konceptu samoodređenja možemo govoriti o (1) životu u drugom rodnom identitetu koji nužno ne mora slijediti i medicinsku prilagodbu biološkog spola, te (2) medicinsku prilagodbu spola i potpunu tranziciju u drugi spol, odnosno rod, to jest prilagodbu spola svom ličnom rodnom identitetu.

Pošto pravo Bosne i Hercegovine ne prepoznaje prava transrodnih osoba (osim u dijelu koji se odnosi na mogućnost

⁴⁹ Više o ovome u radovima Slobodanke Dekić i Jasmine Čaušević u ovoj studiji.

promjene jedinstvenog matičnog broja i ličnih dokumenata, uz uslov potpune medicinske prilagodbe spola), nužno je osvrnuti se na međunarodne standardne i norme koje prepoznaju prava transrodnih osoba, odnosno, međunarodne norme i standarde kreirane u okviru Organizacije ujedinjenih nacija (OUN) i prakse Komiteta za ljudska prava, Komiteta za ekonomska, socijalna i kulturna prava i drugih tijela, prava Vijeća Evrope i praksu Evropskog suda za ljudska prava, pravo Evropske unije, te komparativna rješenja u odnosu na regiju a posebno Zakona o pravima transrodnih osoba usvojenog na Malti 2015. godine.

3.2 Međunarodni standardni i Organizacija ujedinjenih nacija

U principu, međunarodno pravo ljudskih prava štiti sve osobe od diskriminacije na bazi načela univerzalizma i nediskriminacije. Džokdžakartanski principi o primjeni međunarodnog prava ljudskih prava u vezi sa seksualnom orijentacijom i rodnim identitetom (2006)⁵⁰ ne predstavljaju formalni izvor međunarodnog prava, već su set međunarodnih standarda koja se mogu i trebaju primijeniti na kršenja prava LGBTI osoba. Ona su razvijena na ekspertskom sastanku koji su u Indoneziji 2006. godine održali Međunarodna komisija pravnika (engl. *International Commission of Jurists*) i eksperti_ ce iz oblasti ljudskih prava. Ukupno je usvojeno 29 principa, uz preporuke vladama, regionalnim međuvladinim institucijama, civilnom društvu i Ujedinjenim nacijama. Parlamenti Nizozemske i Belgije su, na primjer, usvojili ove principe, a njihove vlade ih koriste kao vodiče u formulisanju i vođenju unutrašnje i vanjske politike. Međunarodni dokumenti, kao što je Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima,⁵¹ Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima ili Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, ne prepoznaju

50 http://www.yogyakartaprinciples.org/principles_en.pdf. Posljednji put posjećeno: 31.05.2015.

51 Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima i osnovnim slobodama u članu 2. stav 1. tako navodi da su svakome dostupna sva prava i slobode navedene u Deklaraciji bez razlike bilo koje vrste, kao što su rasa, boja, spol, jezik, religija, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno porijeklo, imovina, rođenje ili neki drugi status.

izričito 'rodni identitet' kao zabranjeni osnov diskriminacije niti se on kao zabranjeni osnov diskriminacije izričito navodi u drugim međunarodnim konvencijama. Međutim, prepoznaje se u praksi tijela koja primjenjuju te međunarodne akte kroz generalne klauzule. Tako npr. Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima ne prepoznaje rodni identitet kao zabranjeni osnov diskriminacije, no Komitet za ekonomska, socijalna i kulturna prava OUN-a je kroz svoju praksu prepoznavao rodni identitet kao zabranjeni osnov diskriminacije, a u svom opštem komentaru na Konvenciju naveo da je „rodni identitet jedan od zabranjenih osnova diskriminacije; transrodne, transeksualne ili interseksualne osobe često su žrtve kršenja ljudskih prava kao što su uznemiravanja u školi i radnom mjestu“.⁵² Također, Komitet za ljudska prava je u slučaju Toonen protiv Australije⁵³ iz 1994. prepoznao seksualnu orijentaciju kao zabranjeni osnov diskriminacije u kontekstu prava Međunarodne konvencije za građanska i politička prava. Dalje se taj koncept razvijao kroz odluke ovog tijela u slučajevima kao što su npr. Young protiv Australije⁵⁴ iz 2000., X protiv Kolumbije⁵⁵ iz 2005. itd. Isti primjer slijedili su i Komitet za prava djeteta u svom opštem komentaru⁵⁶ od 18. aprila 2011. godine u kome se kao posebno vulnerabilne grupe „navode gay, lezbejska, transrodna i transeksualna djeca te stavlja poseban akcenat na njihovu zaštitu“; Komitet protiv mučenja u svom opštem komentaru od 24. januara 2008.⁵⁷ u kojem se navodi 'seksualna

52 UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment No 20 on Non-Discrimination, Dostupno na: <https://www1.umn.edu/humanrts/gencomm/escgencom20.html>. Posljednji put posjećeno: 31.05.2015.

53 Toonen v Australia, Communication No. 488/1992, U.N. Doc CCPR/C/50/D/488/1992 (1994). Dostupno na: <http://www.equalrightstrust.org/ertdocumentbank/Toonen%20v.%20Australia.pdf>. Posljednji put posjećeno: 31.05.2015.

54 Young v. Australia communication No. 941/2000 (CCPR/C/78/D/941/2000). Dostupno na: <http://www.equalrightstrust.org/ertdocumentbank/Microsoft%20Word%20-%20Mr.%20Edward%20Young%20v.%20Austr.pdf>. Posljednji put posjećeno: 31.05.2015.

55 X v. Colombia communication no. 1361/2005 (CCPR/C/89/D/1361/2005). Dostupno na: <http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/0/51537efd406147c3c125730600464373>. Posljednji put posjećeno: 31.05.2015.

56 Committee on the Rights of the Child general comment No.13 (2011) (CRC/C/GC/13). The right of the child to freedom from all forms of violence. Dostupno na: http://www2.ohchr.org/english/bodies/crc/docs/CRC.C.GC.13_en.pdf. Posljednji put posjećeno: 31.05.2015.

57 Committee against Torture. general comment no. 2 (CAT/C/GC/2). Dostupno

orijentacija' i 'transrodni identitet' kao karakteristike grupe koja je posebno vulnerabilna u kontekstu torture, te Komitet za ukidanje svih oblika diskriminacije nad ženama u svom opštem komentaru od 19. oktobra 2010.⁵⁸ koji navodi da se prema Konvenciji o ukidanju svih oblika diskriminacije nad ženama diskriminacijom treba smatrati i „diskriminacija zasnovana na seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu“.

Dana 15. juna 2011. godine Vijeće za ljudska prava usvojilo je historijsku rezoluciju⁵⁹ kojom je izrazilo zabrinutost u pogledu kršenja ljudskih prava i diskriminacije zasnovane na seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu. Na bazi instrukcija ove rezolucije, visoki komesar za ljudska prava OUN-a izdao je izvještaj pod naslovom „Diskriminatorско pravo i praksa i akti nasilja usmjerenih prema osobama na bazi seksualne orijentacije i rodnog identiteta“.⁶⁰ Na sjednici Vijeća za ljudska prava OUN-a od 4. maja 2015. godine usvojen je drugi izvještaj visokog komesara za ljudska prava OUN-a pod nazivom „Diskriminacija i nasilje usmjereno protiv osoba zbog njihove seksualne orijentacije i rodnog identiteta“.⁶¹ U izvještaju se zaključuje da iako su određeni napreci učinjeni u odnosu na prvi izvještaj iz 2011. godine, LGBT i interseksualne osobe i dalje su žrtve nasilja, zlostavljanja i diskriminacije. Također, preporučene su i određene mjere koje države trebaju da poduzmu kada je u pitanju zaštita LGBTI osoba: (1) uvođenje transfobije i homofobije kao otežavajućih okolnosti prilikom

---

na: <http://www.refworld.org/docid/47ac78ce2.html>. Posljednji put posjećeno: 31.05.2015.

58 Committee on the Elimination of Discrimination against Women, general recommendation No. 28

(CEDAW/C/GC/28). Dostupno na: <http://www2.ohchr.org/english/bodies/cedaw/docs/CEDAW-C-2010-47-GC2.pdf>. Posljednji put posjećeno: 31.05.2015.

59 UN Human Rights Council, Seventeenth session, Follow-up and implementation of the Vienna Declaration and Programme of Action, Human rights, sexual orientation and gender identity. 15 June 2011, A/HRC/17/L.9/Rev.1. Dostupno na: <http://arc-international.net/wp-content/uploads/2011/09/HRC-Res-17-19.pdf>. Posljednji put posjećeno: 31.5.2015.

60 Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights: *Discriminatory laws and practices and acts of violence against individuals based on their sexual orientation and gender identity*. Dostupno na: http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Discrimination/A.HRC.19.41_English.pdf. Posljednji put posjećeno 31.5.2015.

61 Discrimination and violence against individuals based on their sexual orientation and gender identity. Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights

izricanja krivičnihopravnih sankcija; (2) uvođenje brzih i temeljnih istraga o incidentima i nasilju usmjerenom protiv LGBTI osoba motiviranom mržnjom, procesuiranje izvršioca i pomoć žrtvama; (3) skupljanje i objavljivanje podataka o broju i tipovima incidenata; (4) zabrana poticanja na mržnju i nasilja baziranog na seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu i procesuiranje izvršioca; (5) edukacija osoba koje primjenjuju zakone i sudija o rodno senzitivnim pristupima prilikom rješavanja slučajeva nasilja baziranog na seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu; (6) edukacija policije i zatvorskog osoblja u pogledu zaštite LGBTI zatvorenika i procesuiranje državnih službenika koji su umiješani ili učesnici u aktima nasilja prema LGBT osobama; (7) zabrana 'konverzacione' terapije, protivvoljnog tretmana, prisilne sterilizacije i prisilnih analnih i genitalnih pregleda; (8) zabrana nepotrebnih medicinskih procedura nad interseksualnom (interspolnom) djecom; (9) zabrana vraćanja osobe na teritoriju u kojoj bi njena sloboda ili život mogli biti ugroženi zbog njene seksualne orijentacije i/ili rodnog identiteta, te da zakoni i politike azila prepoznaju seksualnu orijentaciju i rodni identitet kao validan osnov za dobijanje azila, zabranu postavljanja intruzivnih i neprikladnih pitanja tražiocima azila o njihovoj seksualnoj historiji, te senzibiliziranje osoblja koje radi sa izbjeglicama i tražiocima azila o ovim pitanjima. U pogledu diskriminacije, između ostalih, preporučuje se državama uvođenje mehanizama za zaštitu prava LGBTI osoba, uklanjanje anti-LGBTI propagande, izričito uvođenje seksualne orijentacije i rodnog identiteta u antidiskriminacijske propise; omogućavanje pravnih postupaka za pravno priznavanje posljedica promjene spola itd.

3.3 Dobre prakse: Deklaracija Konferencije za trans prava 28. oktobra 2009 godine (Malta)

Učesnici evropske Konferencije za trans prava 28. oktobra 2009. godine na Malti su usvojili pravno neobavezujuću „Deklaraciju Konferencije za trans prava“⁶² u kojoj se izražava želja za oslobađanjem od svih oblika diskriminacije, bez obzira

62 Declaration of the Trans Rights Conference. Dostupno na:

<http://www.transgenderasia.org/maltadeclaration.pdf>. Posljednji put posjećeno: 18.6.2015.

na rodni identitet i rodno izražavanje na prostoru Evrope. U Deklaraciji se podržavaju usvojeni Džokdžakartanski principi, izvještaj komesara za ljudska prava pri Vijeću Evrope Thomasa Hammarberga (juli 2009.) te preporuke; uočava se važnost Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (1950.), direktiva Evropske unije o ravnopravnosti spolova,⁶³ te različite presude Evropskog suda za ljudska prava i Evropskog suda pravde pri smanjenju diskriminacije prema transrodnim i transeksualnim osobama. Također, u Deklaraciji se pozivaju institucije Evropske unije i Vijeća Evrope da preduzmu zakonske i političke mjere ka uklanjanju diskriminacije i drugih oblika kršenja prava transrodnih osoba. Pozivaju se države članice OSCE-a da donesu zakone kojima bi zločini iz mržnje uključivali i transrodne i transeksualne osobe, zahtijeva se nadgledanje i podsticanje istraga ubistava transrodnih i transeksualnih osoba od strane OSCE-a. Sindikati i organizacije poslodavaca se pozivaju da se aktivno uključe u inicijative za transrodne osobe kako bi se smanjila diskriminacija i uznemiravanja na radnom mjestu, te se poziva Evropska konfederacija sindikata (ETUC) i njene članice da provedu jedanaest aktivnosti navedenih u Rezoluciji Izvršnog odbora ETUC-a o LGBT pravima od 2008. godine.⁶⁴ Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji se sugeriše uklanjanje poremećaja rodnog identiteta sa Međunarodne klasifikacije bolesti (ICD) i Dijagonostičkog i statističkog priručnika za mentalne poremećaje (DSM). Na kraju, nacionalnim tijelima za borbu protiv diskriminacije preporučuje se niz mjera koji imaju za cilj poboljšanje društvene pozicije transrodnih osoba na nacionalnom nivou.

---

63 EU Gender Equality Law. Dostupno na: http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/files/your_rights/eu_gender_equality_law_update2013_en.pdf. Posljednji put posjećeno: 18.6.2015.

64 ETUC actions and activities on promoting equal rights, respect and dignity for workers regardless of their sexual orientation or gender identity. Dostupno na: <http://www.etuc.org/documents/etuc-actions-and-activities-promoting-equal-rights-respect-and-dignity-workers-regardless#.VYKm1edqP3A>. Posljednji put posjećeno: 18.6.2015.

3.4 Vijeće Evrope i Evropski sud za ljudska prava

Vijeće Evrope predstavlja svjetskog pionira u primjeni ljudskih prava i na transrodne osobe. Član 14. Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava uvodi princip nediskriminacije u odnosu na set prava utvrđenih u ovoj Konvenciji. Iako rodni identitet nije izričito naveden u Konvenciji, termin 'transeksualizam' uključen je u tumačenje odredbe 'neki drugi status' u slučaju P.V. protiv Španije⁶⁵ 2010. godine. Od 1992. godine Evropski sud za ljudska prava donio je pozitivne odluke u nekoliko slučajeva koji su se ticali prava transrodnih osoba u sljedećim oblastima života: (1) pravo na priznavanje roda u postoperativnoj fazi transrodne osobe (B protiv Francuske⁶⁶); (2) pravo na brak (Goodwin i I protiv UK⁶⁷); (3) pravo na fer i proporcionalne zahtjeve u odnosu na postupke rodne prilagodbe (van Kück protiv Njemačke); (4) pravo na penziju (Grant protiv Velike Britanije⁶⁸) i (5) pravo na adekvatnu i jasnu proceduru pravnog priznavanja imena i spola (L protiv Litvanije⁶⁹). Rodni identitet i njegovo izražavanje su veoma bitni elementi svakodnevnog života transrodnih osoba ali su bitni i za shvatanje koncepta ljudskih prava transrodnih osoba. Neke države članice Vijeća Evrope u okviru svojih pravnih sistema i dalje podvode koncept rodnog identiteta pod koncept seksualne orijentacije, iako su oni različiti. No, ukoliko pravna praksa prepoznaje pojave diskriminacije prema transrodnim osobama, neuvođenje 'rodnog identiteta'

65 P.V. v Spain application no. 35159/09 od 30.10.2010. Dostupno na: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=003-3353755-3754421#%7B%22item%22:%5B%22003-3353755-3754421%22%5D%7D>. Posljednji put posjećeno 1.6.2015.

66 B v France application no. 3343/87 od 25.3.1992. Dostupno na: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57770#%7B%22item%22:%5B%22001-57770%22%5D%7D>. Posljednji put posjećeno: 1.6.2015.

67 Christine Goodwin & I v United Kingdom applications no. 28957/95 i 25680/94 od 11 July 2002. Dostupno na: <http://uktrans.info/attachments/article/237/Grand%20Chamber%20judgment%201.%20v.%20United%20Kingdom%2011.07.02.pdf>. Posljednji put posjećeno: 1.6.2015.

68 Grant v United Kingdom application no. 32570/03 od 23 maja 2006. Dostupno na: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-75454#%7B%22item%22:%5B%22001-75454%22%5D%7D>. Posljednji put posjećeno: 1.6.2015.

69 L v Lithuania application no. 27527/03 of 11.09.2007. Dostupno na: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-82243#%7B%22item%22:%5B%22001-82243%22%5D%7D>. Posljednji put posjećeno: 1.6.2015.

u pozitivnom pravu ne predstavlja problem.

Dana 28. jula 2009. godine komesar za ljudska prava Vijeća Evrope u dokumentu „Human Rights and Gender Identity“⁷⁰ predložio je set preporuka za države članice a u vezi sa pravima transrodnih osoba. Te preporuke se ogledaju u sljedećem:

- (1) implementirati međunarodne standarde za ljudska prava bez diskriminacije i izričito zabraniti diskriminaciju na osnovu rodnog identiteta. Džokdžakartanski principi o primjeni međunarodnog prava ljudskih prava u vezi sa seksualnom orijentacijom i rodnim identitetom trebali bi se koristiti kao vodič za primjenu na nacionalnom nivou;
- (2) uvesti krivična djela počinjena iz mržnje koja će omogućiti specifičnu zaštitu transrodnih osoba u odnosu na zločine i incidente motivisane transfobijom;
- (3) razviti brze i transparentne procedure za promjenu imena i spola transrodnih osoba na rodnim listovima, ličnim kartama, pasošu, svjedočanstvima i drugim sličnim dokumentima;
- (4) ukinuti sterilizaciju i druge obavezne medicinske zahvate kao preduslov za prepoznavanje rodnog identiteta u zakonu te legalnu promjenu imena i spola;
- (5) omogućiti pristup tretmanima prilagodbe spola za transrodne osobe, kao što su hormonski, hirurški i psihološki, te omogućiti njihovo finansiranje iz državnih fondova;
- (6) ukinuti bilo kakva ograničenja prava transrodnih osoba da ostanu u već postojećim bračnim zajednicama i nakon priznate prilagodbe spola;
- (7) pripremiti i implementirati politike za borbu protiv diskriminacije i isključivanja transrodnih osoba sa tržišta rada, iz obrazovnih i zdravstvenih sistema;
- (8) uključiti i konsultacije transrodnih osoba pri kreiranju i implementaciji politike i pravnih mjera koje ih se tiču;
- (9) organizovati edukativne programe, treninge i kampanje podizanja svijesti o postojanju diskriminacije i kršenja ljudskih prava na osnovu rodnog identiteta;
- (10) obezbijediti treninge zdravstvenim radnicima,

70 Dostupno na: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1476365>. Posljedni put posjećeno 30.5.2015.

uključujući psihologe, psihijatre i doktore porodične medicine, o potrebama i pravima transrodnih osoba i kriterijumima za poštovanje njihovog dostojanstva;

(11) uključiti pitanja ljudskih prava transrodnih osoba u aktivnosti nacionalnih tijela i struktura koja se bave jednakošću i zaštitom ljudskih prava;

(12) podsticati istraživanja koja bi prikupila i analizirala podatke o stanju ljudskih prava transrodnih osoba, uključujući diskriminaciju i netoleranciju u vezi sa zaštitom prava na privatnost.

Dana 31. marta 2010. Komitet ministara država članica Vijeća Evrope usvojio je „Preporuke za poduzimanje mjere borbe protiv diskriminacije na bazi seksualne orijentacije i rodnog identiteta“⁷¹ koje obuhvataju različite oblasti života LGBT osoba kao što su: (1) pravo na život i sigurnost od nasilja, posebno u pogledu krivičnih djela počinjenih iz mržnje i govora iz mržnje; (2) pravo na udruživanje; (3) pravo na slobodu izražavanja i okupljanja; (4) pravo na privatnost i porodični život; (5) zapošljavanje; (6) obrazovanje; (7) zdravlje; (8) stanovanje; (9) sport; (10) pravo na azil; (11) preporuke za nacionalne strukture za borbu za ljudska prava i (12) višestruke diskriminacije. Iste godine u aprilu usvojena je i Preporuka⁷² i Rezolucija⁷³ Parlamentarne skupštine Vijeća Evrope o diskriminaciji na bazi seksualne orijentacije i rodnog identiteta u kojima je ponovo potvrđeno opredjeljenje Vijeća Evrope za nediskriminatorско postupanje u zemljama članicama Vijeća Evrope prema LGBT osobama, te specificirani posebni problemi transrodnih osoba u pogledu prilagodbe spola i pravnih posljedica prilagodbe spola.

71 Recommendation CM/Rec(2010)5 of the Committee of Ministers to member states on measures to combat discrimination on grounds of sexual orientation or gender identity. Dostupno na: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1606669>. Posljednji put posjećeno: 1.6.2015.

72 Recommendation 1915 (2010) Discrimination on the basis of sexual orientation and gender identity. Dostupno na: <http://assembly.coe.int/main.asp?Link=/documents/adoptedtext/ta10/erec1915.htm>. Posljednji put posjećeno: 1.6.2015.

73 Resolution 1728 (2010) Discrimination on the basis of sexual orientation and gender identity. Dostupno na: <http://www.assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta10/ERES1728.htm>. Posljednji put posjećeno: 1.6.2015.

Tokom proteklih 30 godina primjetna je tendencija država članica Vijeća Evrope ka davanju punog pravnog priznanja transrodnim osobama, no ta je tendencija prvenstveno uzrokovana praksom Evropskog suda za ljudska prava. Pitanje prava transrodnih osoba Evropski sud za ljudska prava postavio je nekoliko puta počevši od 1979. godine, a Sud je do 2002. godine smatrao da ovo pitanje ulazi u polje 'slobodne procjene države'. U odluci Goodwin protiv Velike Britanije⁷⁴ jednoglasno je zaključeno da je došlo do povreda člana 8. (pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života) i člana 12. (pravo na brak). Ovom odlukom se razvio presedan kojim se država članica Vijeća Evrope više ne može pozivati na tzv. principe slobodne procjene kada se radi o pravu na poštovanje privatnog i porodičnog života, te prava na brak transrodnih i transeksualnih osoba. Evropski sud za ljudska prava, u kontekstu prava transrodnih osoba na prilagodbu spola i pravne posljedice prilagodbe spola, primijenio je Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda u svojim značajnim odlukama tako da obavezuje države članice da omoguće transrodnim osobama operativne zahvate koji će voditi ka potpunoj prilagodbi spola kao i to da oni trebaju biti pokriveni zdravstvenim osiguranjem kao medicinski neophodni postupci (vidi slučaj van Kück protiv SR Njemačke⁷⁵), te da omoguće promjenu oznake spola u ličnim dokumentima (vidi slučaj Goodwin protiv Velike Britanije i slučaj B protiv Francuske⁷⁶).

---

74 Christine Goodwin vs. United Kingdom and Northern Ireland. Application No. 28957/95 od 11.07. 2002. Dostupno na: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-60596#{%22itemid%22:\[%22001-60596%22\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-60596#{%22itemid%22:[%22001-60596%22]}). Posljednji put posjećeno: 30.05.2015.

75 Van Kück vs Germany. Application No. 35968/97 od 12.09.2003. Dostupno na: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-61142#{%22itemid%22:\[%22001-61142%22\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-61142#{%22itemid%22:[%22001-61142%22]}). Posljednji put posjećeno: 31.05.2015.

76 B vs France. Application No. 13343/87 od 25.03.1992. Dostupno na: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57770#{%22itemid%22:\[%22001-57770%22\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57770#{%22itemid%22:[%22001-57770%22]}). Posljednji put posjećeno: 31.5.2015.

3.5 Dobre prakse: Zakon o rodnom identitetu, rodnom izražavanju i spolnim karakteristikama Malte (2015)

Malteški parlament je 1. aprila 2015. godine usvojio Zakon o rodnom identitetu, rodnom izražavanju i spolnim karakteristikama.⁷⁷ Ovaj zakon je povijesni akt za prava transrodnih i interseksualnih osoba na Malti, ali i primjer načina regulacije za Evropu. Zakon uvodi brze, transparentne i dostupne procedure pravnog priznavanja posljedica prilagodbe spola baziranog na samoodređenju, kao i proaktivne mjere za jednako postupanje, te pravo svake osobe na vlastiti rodni identitet i slobodan razvoj. Uvedena procedura pretpostavlja jednostavan postupak koji se odvija pred javnim notarom tako što osoba da izjavu o vlastitom samoodređenju, te zabranjuje zahtjeve za medicinskim podacima. Cjelokupan postupak traje maksimalno 30 dana.

Kada su u pitanju maloljetnici, procedura je analogna i provodi se kroz građanski sudski postupak. Roditelji djeteta odnosno njegovi staratelji mogu pokrenuti postupak za samoodređenje djeteta imajući u vidu njegov najbolji interes. Također, moguće je da se i odgodi izjašnjavanje o rodnom identitetu djeteta dok se ono potpuno ne determinira. Odnosno, ovim se omogućava da dijete samostalno donese odluku o svom rodnom identitetu. Također, regulisana je i oblast zdravstva, prikupljanja podataka, nediskriminacije, krivičnog prava čime se stvara prostor za podršku i inkluziju transrodnih osoba.

3.6 Komparativna rješenja u regiji

Države regije nisu riješile pitanje transrodnih osoba tako što bi donijele jedan sveobuhvatan zakon koji bi sistemski riješio pitanje pravnog položaja transeksualnih, odnosno transrodnih osoba, već izmjenama i dopunama postojećih zakona, čime su ustvari riješile samo određena pitanja u vezi sa pravnim posljedicama prilagodbe spola.

⁷⁷ http://tgeu.org/wp-content/uploads/2015/04/Malta_GIGESC_trans_law_2015.pdf. Posljednji put posjećeno: 12.6.2015.

Tako je npr. pitanje pokrivanja troškova medicinske prilagodbe spola u **Republici Srbiji** riješeno Izmjenama i dopunama Zakona o zdravstvenom osiguranju Republike Srbije iz 2011. godine.⁷⁸ Time se ostvaruje pravo na zdravstvenu zaštitu iz obaveznog zdravstvenog osiguranja osiguranim licima u iznosu najmanje 65 % od cijene zdravstvene usluge za prilagodbu spola iz medicinskih razloga (član 45.).

Izmjenama i dopunama Zakona o zdravstvenom osiguranju **Republike Crne Gore** iz 2012. godine⁷⁹ osiguranim licima obezbjeđuje se 80 % cijene zdravstvenih usluga iz sistema obaveznog zdravstvenog osiguranja za prilagodbu spola iz medicinskih razloga (član 16b).

Zakon o zdravstvenom osiguranju **Republike Slovenije** ne precizira izričito medicinsku prilagodbu spola kao razlog za pokrivanje najmanje 90 % troškova iz sistema obaveznog zdravstvenog osiguranja, već koristi sintagmu „i za druge najzahtjevnije operativne zahvate bez obzira na razlog“.⁸⁰

U **Republici Hrvatskoj** 2013. godine donesene su izmjene i dopune Zakona o državnim maticama⁸¹ koji predviđa unos promjene oznake spola u maticu rođenih, odnosno matične knjige. Promjena oznake spola kao izmjena podataka u temeljnom upisu, upisuje se u maticu rođenih na temelju rješenja nadležnog ureda. Rješenje o upisu promjene oznake spola u maticu rođenih donosi se ne temelju mišljenja nadležnog tijela o prilagodbi spola ili o životu u drugom

78 Zakon o zdravstvenom osiguranju Republike Srbije (prečišćeni tekst). Službeni glasnik Republike Srbije br. 107/2005, 109/2005, 57/2011, 110/2012, 119/2012, 99/2014, 123/2014 i 126/2014. Dostupno na: http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zdravstvenom_osiguranju.html. Posljednji put posjećeno: 12.6.2015.

79 Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o zdravstvenom osiguranju Republike Crne Gore iz 2012. godine. Dostupno na: <http://www.sluzbenilist.me/PravniAktDetalji.aspx?tag={38491947-BE05-4DF6-A7C4-F23F3C8D31B9}>. Posljednji put posjećeno: 12.6.2015.

80 Zakon zdravstvenoj zaštiti i zdravstvenom osiguranju Republike Slovenije. Dostupno na: <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?sop=1992-01-0459#>. Posljednji put posjećeno: 12.6.2015.

81 Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o državnim maticama, Narodne novine Republike Hrvatske 76/13. Dostupno na: http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2013_06_76_1525.html. Posljednji put posjećeno: 12.6.2015.

rodnom identitetu, u skladu s medicinskom dokumentacijom nadležnog doktora ili zdravstvene ustanove. Također, ovaj zakon predviđa da se za osobe za koje je u državnim maticama upisana promjena oznake spola na izvatku ne iskazuju podaci o prilagodbi spola i promjeni ličnog imena, odnosno za osobe koje su promijenile lično ime prije prilagodbe spola ne iskazuje se podatak o promjeni ličnog imena. Na osnovu izmijenjenog Zakona o državnim maticama, Ministarstvo zdravstva Republike Hrvatske donijelo je u septembru 2014. „Pravilnik o načinu prikupljanja medicinske dokumentacije te utvrđivanje uvjeta i pretpostavki za promjenu spola ili životu u drugom rodnom identitetu“⁸² kojim je detaljno regulisan postupak priznavanja pravnih posljedica prilagodbe spola, odnosno života u drugom rodnom identitetu. Upravo ova dva moguća određenja: (1) promjena spola kao završenog procesa od jednog spola ka drugom, te (2) život u drugom rodnom identitetu, dakle, bez provedenog medicinskog zahvata, te detaljano regulisan postupak jeste pozitivan primjer načina priznavanja pravnih posljedica individualnog samoodređenja rodnog identiteta.

U drugim državama regije, kao što je Republika Srbija, postupak se odvija bez jasno utvrđene procedure, te kao greška prilikom prvog upisa. U Republici Crnoj Gori, postupak promjene određenja spola te jedinstvenog matičnog broja obavlja Ministarstvo unutrašnjih poslova, odnosno policija, bez jasno utvrđene procedure te slobodnom ocjenom državnog službenika na osnovu priložene medicinske dokumentacije da li je izvršena prilagodba spola iz medicinskih razloga ili ne.

3.7 Položaj transrodnih osoba u Bosni i Hercegovini

Kada govorimo o pravima transrodnih i transeksualnih osoba u Bosni i Hercegovini, možemo govoriti o aspektu (1) zabrane diskriminacije; (2) medicinske prilagodbe spola, te

⁸² Pravilnik o načinu prikupljanja medicinske dokumentacije te utvrđivanje uvjeta i pretpostavki za promjenu spola ili životu u drugom rodnom identitetu od 29. septembra 2014. Dostupno na: http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2014_11_132_2487.html. Posljednji put posjećeno: 12.6.2015.

pravnih posljedica prilagodbe spola; (3) zdravstvene zaštite i zdravstvenog osiguranja; (4) krivičnih djela počinjenih iz mržnje i (5) ostvarivanja ličnih, ekonomskih, radnih i drugih prava u pravnom sistemu Bosne i Hercegovine. O antidiskriminacijskim propisima možemo govoriti sa dva aspekta: (a) kada rodni identitet kao zabranjeni osnov diskriminacije nije izričito naveden, već se podvodi pod osnove 'spol/rod' ili 'neki drugi status' i (b) kada je rodni identitet izričito naveden kao zabranjeni osnov diskriminacije.

Imajući u vidu međunarodno pravo ljudskih prava koje je dio pravnog sistema Bosne i Hercegovine, te listu ljudskih prava koja se nalaze u ustavima u Bosni i Hercegovini, odredbe o zabrani diskriminacije, te niz zakonskih akata u kojima se nalaze odredbe o zabrani diskriminacije, mogli bismo zaključiti da je ova oblast formalnopravno kroz pravno tumačenje sasvim dovoljno obuhvatila i prava transrodnih osoba. No, ovakav zaključak može biti pogrešan u kontekstu postsocijalističke, postkonfliktne i tranzicione države u kojoj još uvijek ne postoje dovoljno razvijene institucije sistema koje prepoznaju potrebe transrodnih i transeksualnih osoba ili se njihove odluke ne primjenjuju od strane drugih institucija u lancu odgovornosti. Dakle, govorimo o jednom kontekstu nedostatka pravne kulture kao sociološkog supstrata formalnog principa vladavine prava. S druge strane, jedino Zakon o zabrani diskriminacije navodi 'spolno opredjeljenje' koje se tumači kao 'rodni identitet' kao zabranjeni osnov diskriminacije ali bez definicije pojma.⁸³ Nedefiniranje relativno novih pojmova u pravnom sistemu Bosne i Hercegovine može predstavljati teškoću prilikom primjene zakona.

Kada govorimo o (2) medicinskim postupcima, ovaj prostor realnih individualnih promjena ostaje i dalje sistemski neregulisan. U Bosni i Hercegovini ne postoji referentni medicinski centar, odnosno ljekarski tim koji bi provodio prethirurške, hirurške i posthirurške postupke, odnosno, pružao

⁸³ Detaljnije o antidiskriminacijskim propisima može se naći u: Damir Banović i Vladana Vasić. *Seksualna orijentacija i rodni identitet. Pravo i praksa u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2013.

jedan sistemski interdisciplinarni pristup prilagodbi spola. Osobe koje žele pristupiti medicinskoj prilagodbi spola obično se obraćaju centrima u Sloveniji ili Srbiji. Također, (3) nijedan zakonski akt koji reguliše pitanje zdravstvenog osiguranja ne predviđa pokrivanje troškova „promjene spola iz medicinskih razloga“, kako to navode zakonski akti u regiji. To znači i da se ne pokrivaju troškovi medicinskih zahvata u inostranstvu. Ipak, (2) pravne posljedice prilagodbe spola su zakonom regulisane tako što je moguće upisati promjenu oznake spola u matične knjige, te posljedično izmijeniti lične dokumente. Prema Zakonu o matičnim knjigama Federacije BiH i Zakonu o matičnim knjigama Republike Srpske, izričito je definisano da se promjena/prilagodba spola upisuje u matične knjige, dok takva mogućnost još nije predviđena Zakonom o matičnim knjigama Brčko distrikta Bosne i Hercegovine.

Promjena jedinstvenog matičnog broja u skladu sa novim spolom osobe omogućena je Zakonom o jedinstvenom matičnom broju Bosne i Hercegovine, a promjena podataka upisanih na ličnoj karti omogućena je Zakonom o ličnoj karti državljana Bosne i Hercegovine zbog promjene podataka i/ili izgleda osobe koji više ne odgovaraju podacima i fotografiji na ličnoj karti. Na kraju, promjena ličnog imena, ili samo prezimena ili samo imena dozvoljena je svakoj osobi prema odgovarajućim zakonima o ličnom imenu u Federaciji BiH, Republici Srpskoj i Brčko distriktu BiH.⁸⁴

Prema istraživanju Sarajevskog otvorenog centra prezentiranog u „Izveštaju o pravnom položaju transrodnih osoba u Bosni i Hercegovini“, procedura pravnog priznavanja prilagodbe spola se s manjim razlikama u Bosni i Hercegovini odvija preko organa unutrašnjih poslova.

U Kantonu Sarajevu, na primjer, ova procedura se pokreće podnošenjem zahtjeva za upis izmjene spola i ličnog imena Ministarstvu unutrašnjih poslova Kantona Sarajevo (Odjeljenju za administraciju). Ministarstvo unutrašnjih poslova utvrđuje

⁸⁴ Detaljnije o ovome u: Vladana Vasić. *Izveštaj o pravnom položaju transrodnih osoba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2013. godine.

sljedeće činjenice: promjenu/prilagodbu spola na osnovu medicinske dokumentacije koja se odnosi na promjenu spola, te novo lične ime koje je podnosilac naveo u svom zahtjevu. Odlučujući o zahtjevu, MUP Kantona Sarajevo donosi rješenje u kojem se navodi: (a) novi spol i (b) novo ime osobe koje se odmah dostavlja matičnom uredu u kojem je osoba upisana u matičnu knjigu rođenih, nakon čega matični ured izdaje novi rodni list. Osoba kojoj je izdat novi rodni list mora u roku od 15 dana od dana upisa u matičnu knjigu izmijeniti lične dokumente.

U Republici Srpskoj, procedura pravnog priznavanja promjene/prilagodbe spola u smislu donošenja novog jedinstvenog matičnog broja vrši se na osnovu sljedećih dokumenata: (a) rješenja o promjeni ličnog imena; (b) izvoda iz matične knjige rođenih u koji su unesene činjenice promjene ličnog imena i (c) važećeg identifikacionog dokumenta sa slikom, koji se dostavljaju nadležnom organu unutrašnjih poslova u sastavu Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske koji je odredio jedinstveni matični broj. Ovaj organ donosi rješenje kojim se stari matični broj poništava, a novi se po službenoj dužnosti dostavlja matičnom uredu za upis novog matičnog broja.

Osim Krivičnog zakona Republike Srpske, drugi krivični zakoni u Bosni i Hercegovini (4) ne poznaju kvalificirani oblik počinjenja određenih tjelesnih delikata u kojima je pobuda za izvršenje krivičnog djela transfobija, odnosno, mržnja prema transrodnim osobama. Krivični zakon koji ima ovaj kvalificirani oblik izvršenja (Krivični zakon Brčko distrikta Bosne i Hercegovine), ne prepoznaje rodni identitet ili transfobiju, već se zaštita za transrodne osobe može izvesti na osnovu tumačenja pojmova rod/spol ili neka druga okolnost ili osoba.

Na kraju, kada govorimo o (5) pravu na obrazovanje, rad, prava u vezi sa radom, pravu na brak i starateljsko pravo, nijedan zakonski akt u Bosni i Hercegovini izričito ne navodi rodni identitet kao zabranjeni osnov diskriminacije u pogledu uživanja tih prava, odnosno, izričito ne predviđa

zabranu ograničavanja zaključivanja heteroseksualnog braka osobama koje su prilagodile spol, pravnih posljedica vanbračne zajednice te kontinuiteta roditeljskog/starateljskog prava.

3.8 Preporuke za vlasti u Bosni i Hercegovini

1. Donijeti Zakon o pravima transrodnih osoba na nivou Bosne i Hercegovine koji će na principijelan način i okvirno regulisati pitanja prava i sloboda transrodnih i transeksualnih osoba;
2. Donijeti podzakonske akte na entitetskom nivou, odnosno nivou Brčko distrikta Bosne i Hercegovine kojima će se na sistemski i sveobuhvatan način regulisati procedura promjene imena, naznake spola u rodnom listu, jedinstvenog matičnog broja i drugih ličnih dokumenata;
3. Izmjeniti i dopuniti zakone o zdravstvenom osiguranju na entitetskom nivou, odnosu na nivou Brčko distrikta Bosne i Hercegovine kojim će se prilagodba spola iz medicinskih razloga uvesti u sistem obaveznog zdravstvenog osiguranja u 100 % iznosu;
4. Donijeti pravilnik na entitetskom nivou, odnosno nivou Brčko distrikta Bosne i Hercegovine kojim će se regulisati procedura prikupljanja medicinske dokumentacije, te postupak donošenja mišljenja nadležnog tijela ili komisije a kao osnova promjene oznake spola u matičnoj knjizi rođenih, jedinstvenog matičnog broja i drugih ličnih podataka i ličnih dokumenata;
5. U relevantnim zakonima, odnosno, zakonskim odredbama uvesti pojam rodni identitet i definisati ga tako da obuhvata širok spektar rodni identiteta transrodnih osoba;
6. Imajući u vidu da je Bosna i Hercegovina zemlja niskog

nivoa pravne kulture, potrebno je izričito zabraniti diskriminaciju na bazi 'rodnog identiteta' u pogledu uživanja ličnih, političkih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava;

7. U saradnji sa civilnim društvom (organizacijama, neformalnim grupama i pojedincima) odrediti oblasti života u kojima su transrodne i transeksualne osobe posebno ugrožene te precizirati norme kako bi se pojačala pravna zaštita, te usvojiti strategiju borbe protiv diskriminacije nad LGBT osobama na državnom nivou, te akcione planove za njezinu implementaciju;
8. Utvrditi materijalne i procesne mjere za zaštitu prava transrodnih i transeksualnih osoba, odnosno, izmijeniti i/ili dopuniti relevantne odredbe Zakona o zabrani diskriminacije Bosne i Hercegovine;
9. Uvesti zločin iz mržnje, odnosno, rodni identitet kao otežavajuću okolnost u krivičnim zakonima u Bosni i Hercegovini i to u Krivičnom zakonu Federacije Bosne i Hercegovine i Krivičnom zakonu Brčko distrikta Bosne i Hercegovine;
10. Izmijeniti i dopuniti odgovarajuće odredbe u procesnom krivičnom pravu Bosne i Hercegovine kojima bi se zaštitile osobe drugog rodnog identiteta prilikom izdržavanja krivičnopravnih sankcija te uskladilo upućivanje na izvršavanje kazne zatvora u skladu sa životom u drugom rodnom identitetu, odnosno željenom spolu;
11. Pokrenuti aktivnosti za rad interdisciplinarnog i multidisciplinarnog tima za pitanje transrodnosti u Bosni i Hercegovini u okviru dva klinička centra u Bosni i Hercegovini koji bi uključivao psihijatrijsko i psihološko savjetovalište, endokrinološke, ginekološke, urološke i hirurške usluge, te postoperativno praćenje i savjetovanje;
12. Uvesti zabranu pozivanja na nasilje, netrpeljivost i

diskriminaciju na osnovu rodnog identiteta u krivične zakone entiteta i Brčko distrikta;

13. Razviti brze, transparentne i dostupne procedure bazirane na ličnom opredjeljenju za promjenu imena i oznake spola transrodnih osoba u matičnim knjigama rođenih, odnosno u ličnim kartama, rodnim listovima, svjedočanstvima, diplomama i drugim sličnim dokumentima. Omogućiti ove procedure dostupnim svim osobama koje ih traže neovisno o godinama, medicinskom statusu, imovnom stanju ili drugim okolnostima;
14. Izričito zabraniti sterilizaciju ili druge obavezne medicinske tretmane, uključujući i obavezno psihijatrijsko liječenje kao obavezan pravni uslov za priznavanje rodnog identiteta u svim pravnim aktima koji regulišu proceduru promjene imena i registraciju roda.

BIOGRAFIJE AUTORA I AUTORICA

Damir Banović (1983, Sarajevo), završio je studij prava na Pravnom fakultetu u Sarajevu, gdje trenutno radi kao asistent na naučnoj oblasti teorija države i prava, te završava doktorski studij. Saradnik je Sarajevskog otvorenog centra na različitim projektima koji se tiču društvenih nauka i LGBT prava. Autor je dvije pravne analize o LGBT pravima u Bosni i Hercegovini, ali i velikog broja naučnih članaka objavljenih u Njemačkoj, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Makedoniji. Priredio je dvije knjige o političkom sistemu Bosne i Hercegovine.
E-mail: damir.banovic20@gmail.com

Jasmina Čaušević (1976), diplomirala je književnost i jezik u Beogradu, magistrirala rodne studije u Sarajevu. Urednica, autorica ili koautorica u brojnim publikacijama. Držala obuke, radionice i predavanja vezana za kulturu i ljudska prava žena i LGBT osoba, te feminističku lingvistiku. Živi i radi u Sarajevu.
E-mail: jasminacausevic@gmail.com

Slobodanka Dekić (1977), završila je studij etnologije i antropologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Magistrirala demokratiju i ljudska prava u Jugoistočnoj Evropi, na Univerzitetu u Sarajevu i Univerzitetu u Bolonji (program ERMA). Dugo godina bila aktivna u LGBT pokretu, posebno u Udruženju Q u BiH. Radi u Mediacentru Sarajevo.
E-mail: sbdekic@gmail.com

Ryan Finn je 2014. godine osnovao Trans Mrežu Balkan i Trans* BiH kako bi se na području Balkana i specifično Bosne i Hercegovine osnažila trans* zajednica i stvorila platforma za povezivanje i informisanje trans* zajednice u regionu. Ranija iskustva uključuju rad u međunarodnim nevladinim organizacijama u oblasti promocije zdravstva za marginalizirane populacije, kao i u istraživačkom novinarstvu. Želi se posvetiti unapređenju prava za trans* osobe.
E-mail: ryan.zu@outlook.com

O SARAJEVSKOM OTVORENOM CENTRU

Sarajevski otvoreni centar (SOC) zagovara puno poštivanje ljudskih prava i društvenu inkluziju LGBT osoba i žena. Sarajevski otvoreni centar je nezavisna, nestranačka, neprofitna organizacija koja teži osnažiti LGBT (lezbejke, gej, biseksualne i trans*) osobe i žene kroz jačanje zajednice i građenje pokreta. SOC također javno promovira ljudska prava LGBT osoba i žena, te zagovara unaprijeđeno zakonodavstvo i bolje politike u Bosni i Hercegovini na državnom, evropskom i međunarodnom nivou. U periodu 2007–2011. radili smo na različitim projektima vezanim za istraživanja iz oblasti političkih nauka, političku edukaciju, književnost, film, umjetničke promocije i međureligijsko obrazovanje, a da nismo imali jasno definisane programe, ured, niti zaposleno osoblje.

U 2011. otvorili smo prvi ured i prvi stalno zaposleni tročlani tim počeo je sa radom u Sarajevskom otvorenom centru. Od prvobitna tri (maj 2011. godine), broj članova_ica tima skočio je na 13 zaposlenika_ca (jun 2015. godine).

Sarajevski otvoreni centar je članica nekoliko lokalnih, regionalnih i međunarodnih mreža civilnog društva, vodi Inicijativu za monitoring EU integracije BiH, te je jedna od najaktivnijih članica Ženske mreže BiH.

Sarajevski otvoreni centar je osnivač i upravlja LGBT web portalom lgbt.ba, bosanskohercegovačkim virtuelnim prostorom namijenjenom javnosti i LGBT zajednici.

www.soc.ba // www.lgbt.ba // www.zenskamreza.ba // www.eu-monitoring.ba

Ova publikacija izlazi u okviru edicije *Ljudska prava* koju objavljuje Sarajevski otvoreni centar. U ediciji *Ljudska prava* objavljujemo različite izvještaje, tekstove i publikacije koje se tiču ljudskih prava žena, lezbejki, gej, biseksualnih i transrodnih osoba.

Sljedeće publikacije u izdanju Sarajevskog otvorenog centra tiču se ljudskih prava transrodnih osoba:

Vladana Vasić (2013): *Izvještaj o pravnom položaju transrodnih osoba u BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar. Dostupno na: <http://soc.ba/izvjestaj-o-pravnom-polozaju-transrodnih-osoba-u-bih/>

Darko Pandurević (2014): *Konkretne preporuke za poboljšanje položaja trans* osoba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar. Dostupno na: <http://soc.ba/konkretne-preporuke-za-poboljsanje-polozaja-trans-osoba-u-bosni-i-hercegovini/> (BHS i engleska verzija)

